

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М.РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.08.24.697

*Кол жазма укугунда
УДК: 338.43(575.2) (04)*

МАДМАРОВ МИДИН МАМАТОВИЧ

**«АГРОӨНӨРЖАЙ ИШКАНАЛАРЫНЫН ИШИНИН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН ЖОЛДОРУ
(ОШ ОБЛУСУНУН МИСАЛЫНДА)»**

08.00.05 – Тармактык экономика

Экономика илимдеринин кандидаты
илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Диссертация ОшМУнун экономика жана ишканаларды башкаруу кафедрасында аяктаган.

Илимий жетекчиси:

Эргешбаев Уран Жумабекович

экономика илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин «Менеджмент жана маркетинг» кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттери:

Жетектөөчү уюм:

диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент:

ЭМГЕКТИН ЖАЛПЫ СЫПАТТАМАСЫ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын эгемендүү мамлекеттүүлүгүнүн мезгилинде агроөнөр жай комплексинде жаңы социалдык-экономикалык негизде түп-тамырынан бери кайра куруулар жүргүзүлүп, рынокту экономиканы өнүктүрүүгө багытталган көп тармактуу уюштуруучулук-экономикалык жана өндүрүштүк структура түзүлдү.

Кыргыз Республикасы жакынкы келечекте коом үчүн зарыл болгон айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн көлөмүн көбөйтүүгө мүмкүн болгон олуттуу айыл чарба потенциалына ээ, бул жагдай эмгек, жер, суу ресурстарын, ошондой эле техникалык, инвестициялык ресурстарды пайдаланууда жана бул чөйрөдө инновациялык иш-аракеттерди жайылтууда илимий жактан негизделген мамилелерди иштеп чыгууну жана өндүрүшкө киргизүүнү талап кылат.

Экономикада өзгөртүүлөр жүргүзүлүп жаткан шарттарда айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн жана кайра иштетүүнүн көлөмүн көбөйтүү, айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу сыяктуу процесстер айыл чарба рыногун өнүктүрүүгө жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга илимий-методологиялык мамилени иштеп чыгууну талап кылат. Бул проблемаларды чечүү суроо-талап менен сунуштун, атаандаштыктын экономикалык мыйзамдарын рынок экономикасынын башка объективдүү мыйзамдары менен органикалык айкалыштырып комплекстүү кароо аркылуу мүмкүн болот. Ошону менен бирге айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жана ата мекендик товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрү азыркы учурда өтө актуалдуу болуп саналат.

Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасынын агрардык экономикасын өнүктүрүү концепциясында айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууну жана экономиканы өзгөртүп жаткан шартта аны практикалык ишке ашырууну камсыз кыла турган так иштелип чыккан экономикалык механизм жок.

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн ар кандай көйгөйлөрүн иштеп чыгууга байланышкан изилдөөлөрдүн өтө интенсивдүү өнүгүшүнө карабастан, алар рыноктук экономикага өтүү шарттарында изилдөөнү талап кылган бир катар теориялык жана методологиялык кемчиликтер менен мүнөздөлөт. Рыноктук экономиканын пайда болушунун шарттарында айыл чарба өндүрүшүндө рыноктук механизмди жөнгө салуу үчүн айыл чарба экономикалык илиминин теориясынын жана методологиясынын объективдүү жетишсиз өнүгүшү, али шайкеш бекем фундамент болуп санала электиги байкалат.

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча көп сандаган изилдөөлөрдүн негизги кемчиликтери биринчиден, агроөнөр жай комплексинин экономикалык система катары каралбайт; экинчиден, мамлекеттик колдоонун так механизми жок; үчүнчүдөн, агроөнөр жай комплексинин товар өндүрүүчүлөрү менен кайра иштетүү ишканаларынын ортосундагы өз ара пайдалуу экономикалык мамилелердин механизми иштелип чыккан эмес; төртүнчүдөн, сатуу механизмдери, ошондой эле айыл чарба ишканаларын кластердик өнүктүрүү түзүлө элек; бешинчиден, айыл чарба тармагына чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу жетишсиз. Улуттук экономиканы өнүктүрүү стратегиясында айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу көйгөйлөрү аныкталган эмес, бул тынчсызданууну жаратат, анткени ИДПнын 30%га жакынын айыл чарба продукциялары түзөт жана калктын 2/3 бөлүгү айыл жеринде жашайт.

Бул жагдайлардын топтому теманы тандоону, изилдөөнүн маанилүү илимий-практикалык маанисин, негизги максатын жана жүктөлгөн милдеттерин аныктады.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги изилдөө иштери менен байланышы. Диссертация Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2035-жылга чейин экономиканы өнүктүрүүнүн инновациялык модернизациялоо концепциясы жана 2017-2021-

жылдарга Кыргыз Республикасынын тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү программасы менен тыгыз байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты - экономиканы өзгөртүп жаткан шартта агроөнөр жай комплексинин рыногунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун илимий негиздерин жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн белгиленген максатына ылайык төмөнкүдөй милдеттерди чечүү зарыл :

- өндүрүштүн натыйжалуулугун аныктоонун теориялык ыкмаларын системалаштыруу жана аны түзүүчү факторлорду аныктоо; анын маани-маңызын, принциптерин, экономикалык мазмунун, структурасын, формаларын жана түрлөрүн тактоо менен айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүн аныктоо;

- заманбап шарттарда айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун төмөндөшүнүн себептерине, ошондой эле республикада жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформаларга талдоо жүргүзүү; айыл чарба өндүрүшү менен айыл чарба продукциясын кайра иштетүү ишканаларынын ортосундагы байланышты изилдөө;

- айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун финансылык-насыялык механизмин сунуштоо, ал насыя берүүнүн формаларын жана ыкмаларын, инвестициялык стратегияларды жана өндүрүштүн көрсөткүчтөрүн жакшыртууга көмөктөшүүчү башка финансылык инструменттерди камтышы мүмкүн;

- айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн мамлекеттик жөнгө салуунун зарылдыгын теориялык жактан негиздөө; баалоо критерийлерин жана агроөнөр жай түзүмдөрүнүн экономикалык натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн аныктоо; айыл чарба тармагында өндүрүштүн натыйжалуулугун мындан ары жогорулатуунун перспективдүү багыттарын иштеп чыгуу жана аныктоо;

- айыл чарба продукциясынын натыйжалуу рыногу үчүн рыноктук инфраструктураны түзүү схемаларын, анын ичинде логистиканы, маркетингди, келишимдик мамилелерди, мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоону өнүктүрүү маселелерин сунуштоо;

- агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатууда инновациялык технологиялардын жана өндүрүштү башкаруунун заманбап ыкмаларынын ролун изилдөө. Санариптештирүү, автоматташтыруу, агротехнологияларды жана жаңы сортторду колдонуу сыяктуу технологиялык процесстерге инновациялык чечимдерди киргизүү мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле алардын өндүрүмдүүлүктү жогорулатууга жана чыгымдарды кыскартууга тийгизген таасирин баалоо.

Диссертациянын илимий жаңылыгы айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууну жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыздоону чагылдырган кеңири теориялык жана эмпирикалык материалдарды жалпылоо аракетин камтыйт. Төмөнкү илимий натыйжалар алынды:

- Агроөнөр жай комплексинде өндүрүштүн натыйжалуулугун аныктоонун теориялык мамилелери системалаштырылды, агроөнөр жай ишканаларынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга таасир этүүчү негизги факторлор аныкталды жана мүнөздөмө берилди, бул натыйжалуулукту баалоонун жаңы концептуалдык мамилелери сунушталды.

- айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрүнө талдоо жүргүзүлдү, бул натыйжалуулуктун маңызын, принциптерин, экономикалык мазмунун, структурасын, формаларын жана түрлөрүн аныктоого, ошондой эле өндүрүш процесстерин жакшыртуу үчүн практикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

- Заманбап экономикалык реформалардын шарттарында айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун төмөндөшүнүн себептери талданды, айыл чарба өндүрүшү менен кайра

иштетүү ишканаларынын ортосундагы өз ара байланыштар иликтенди, бул негизги көйгөйлөрдү аныктоого жана аларды четтетүүнүн жолдорун сунуштоого мүмкүндүк берди.

- Агроөнөр жай комплексинин рыногунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн инвестициялык механизм иштелип чыкты, анын ичинде агроөнөр жай ишканаларынын рынокто натыйжалуулугун жана туруктуулугун жогорулатуу үчүн финансылык колдоону жакшыртуу жана инвестицияларды тартуу боюнча сунуштар киргизилди.

- Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууну мамлекеттик жөнгө салуу негизделди, рыноктук инфраструктураны түзүү механизмдери жана агрардык сектордо өндүрүмдүүлүктүн өсүшүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү стимулдаштыруу үчүн мамлекеттин натыйжалуу кийлигишүүсү сунушталды.

— Агроөнөр жай түзүмдөрүнүн экономикалык натыйжалуулугунун критерийлери жана көрсөткүчтөрү аныкталды, экономиканы кайра куруунун азыркы милдеттерине багытталган айыл чарба продуктыларын өндүрүүнүн натыйжалуулугун мындан ары жогорулатуунун перспективалуу багыттары иштелип чыкты.

Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси. Илимий жоболор жана сунуштар агроөнөр жай комплексинин рыногунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу маселелерин илимий-практикалык жогорку деңгээлде чечүүгө мүмкүндүк берет жана республиканын агрардык саясатын андан ары өнүктүрүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Изилдөөнүн практикалык мааниси айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдорун негиздөөдө, экономиканы өзгөртүп жаткан шартта аны өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда турат.

Диссертацияда камтылган изилдөөлөрдүн негизги натыйжалары айыл чарба продукциясын натыйжалуу өндүрүүнү калыптандырууда, агроөнөр жай комплексинде рыноктук механизмди иштеп чыгууда жана «Кыргызстандын экономикасы», «Айыл чарба экономикасы», «Ишкердиктин негиздери», «Маркетинг» ж.б. курстар боюнча илимий-методикалык жардам катары сунушталышы мүмкүн.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Автор тарабынан иштелип чыккан сунуштар агроөнөр жай комплексинин айыл чарба ишканаларынын чарбалык ишинин практикасына киргизилди. Кээ бир натыйжалар Кыргыз Республикасынын Экономикалык өнүгүү жана соода министрлигине караштуу Экономикалык стратегиялар борбору тарабынан жүргүзүлгөн “Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн болжолу”, “Кыргыз Республикасында туруктуу азык-түлүк рыногун калыптандыруу көйгөйлөрү” темалары боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн пайдаланылган. Изилдөөнүн натыйжалары өлкөнүн бардык университеттеринде экономикалык дисциплиналар боюнча лекцияларды окууда да колдонулат.

Изилдөө натыйжаларын жарыялоо. Диссертациянын негизги жоболору жалпы көлөмү 10,2 б.б. түзгөн **10 илимий эмгекте, жалпы көлөмү 18 б.б. турган үч жамааттык монографияда чагылдырылган.**

Диссертациянын түзүмү. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган булактардын библиографиялык тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, теориялык жана практикалык мааниси негизделген, изилдөө көйгөйлөрүнүн өнүгүү деңгээлине мүнөздөмө берилген, изилдөөнүн объектиси жана предмети аныкталган, изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери, илимий жана практикалык мааниси, автордун жеке салымы көрсөтүлгөн.

«Агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык негиздери, маңызы жана мааниси» деген биринчи бөлүм агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү аспектилерин теориялык жана методологиялык жактан негиздеп берүүгө арналган, анда рынок шартында агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуунун

принциптери жана объективдүү зарылчылыгы, экономиканын агрардык секторунун заманбап көйгөйлөрү, атаандаштык шартта айыл чарба өндүрүшүн башкаруунун рационалдуу системасын жана механизмдин калыптандыруу, ошондой эле айыл чарба секторунун натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдорун тандап алуунун чет өлкөлүк тажрыйбасы каралган.

Кыргызстандын азыркы айыл чарба тармагын тышкы жана ички түзүмү, ошондой эле алардын өндүрүштүк, экономикалык жана соода байланыштары бар система катары кароого толук негиз бар. Айыл чарба секторунун түзүмүн айыл чарба иштерин жүргүзүү милдетин аткарган көптөгөн дыйкан жана фермердик ишканалар, айыл чарба фирмалары, кооперативдер ж.б. түзөт. Өз ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө алар агроөнөр жай комплексинин айыл чарба продукциясын кайра иштетүү, айыл чарба техникаларын жана материалдары менен камсыз кылуу, айыл чарба сырьесун андан ары кайра иштетүү, сактоо, продукцияны сатуу ж.б. башка тармактары менен байланышта болот. Ошондой эле республиканын чегинде да, анын чегинен тышкары да рыноктук механизмдин негизинде ишке ашырылып жаткан мамилелердин мүнөзүн белгилей кетүү керек; Агрардык сектор система катары өзүнүн мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Алардын негизгилери айыл чарба ишинин табияттык-климаттык шарттарга көз карандылыгы, өндүрүштүн сезондук мүнөзү, ишканалардын аймактык жайгашуусу жана айыл чарба продукциясынын көпчүлүгүнүн керектөө касиеттеринин сакталышынын кыска мөөнөтү болуп эсептелет [1;3].

Агроөнөр жай комплекси (АӨК) – айыл чарба сырьесун өндүрүүгө жана кайра иштетүүгө жана алардан акыркы керектөөчүгө жеткирилүүчү продукцияларды алууга багытталган экономиканын бир нече тармактарын бириктирген тармактар аралык ири комплекс болуп саналат. Бул өлкөнүн экономикасынын, анын ичинде айыл чарба өндүрүшү, айыл чарба продукциясын ташуу, сактоо, кайра иштетүү, керектөөчүлөргө жеткирүү, айыл чарбасын техника, химиялык заттар жана жер семирткичтер менен камсыз кылуу, айыл чарба өндүрүшүн тейлөө менен тыгыз байланышкан тармактарынын жыйындысы болуп эсептелет.

Агроөнөр жай комплекси ишмердүүлүктүн 4 багытын камтыйт:

- Айыл чарбасы агроөнөр жай комплексинин өзөгүн түзөт, ага өсүмдүк өстүрүү, мал чарбасы, фермердик чарбалар, жеке көмөкчү чарбалар ж.б. кирет.
- Айыл чарбасын өндүрүш каражаттары жана материалдык ресурстар менен камсыз кылуучу тармактар жана кызмат көрсөтүүлөр: трактор жана айыл чарба машина куруу, минералдык жер семирткичтерди, химиялык заттарды өндүрүү ж.б.
- Айыл чарба сырьесун кайра иштетүүчү тармактар: тамак-аш өнөр жайы, жеңил өнөр жайынын сырьесун алгачкы иштетүүчү тармактар.
- Инфраструктуралык блок - айыл чарба сырьесун даярдоо, ташуу, сактоо, эл керектөөчү товарларды сатуу, айыл чарбасы үчүн кадрларды даярдоо, агроөнөр жай комплексинде курулуш иштери менен алектенген тармактар.

Экинчи жагынан, айыл чарба тармагын уюштуруу формаларынын түзүмүн куруу, ошондой эле жаратылыш, климаттык жана башка шарттарга көз каранды болбогон ички жана тышкы байланыштарынын мүнөзү менен мүнөздөөгө болот. Башкача айтканда, уюштуруу формалары адамдын каалоосуна жараша түзүлүшү мүмкүн, ар кандай экономикалык, соода жана башка байланыштарды түзүүгө болот; Жогоруда айтылгандардын негизинде айыл чарба секторунун система катары факторлордун үч тобуна көз карандылыгы жөнүндө айтсак болот. Биринчи топ табигый-климаттык, өндүрүштүк-технологиялык, биологиялык-технологиялык факторлорду камтыйт. Экинчи топко уюштуруу факторлору жана байланыштардын мүнөзү кирет. Акырында, үчүнчү топ - бул айыл чарба секторунун натыйжалуу иштешине жетишүү үчүн өндүрүш факторлорун натыйжалуу айкалыштырууга, өз убагында жана сапаттуу чечимдерди кабыл алууга багытталган башкаруу аракеттери болуп саналат [2;4;6]. Кыргыз Республикасындагы айыл чарба өндүрүшүнүн уюштуруу формалары жөнүндө айтканда, биринчиден, эгемендиктин жылдарында уюштуруу формаларында да, республиканын чарбаларынын мамилелеринде да болуп өткөн өзгөрүүлөрдү белгилеп өтүү керек. Республиканын агрардык секторунун субъектилеринин кызматкерлердин санынын жана дүң

кошумча наркынын көлөмүнүн динамикасын талдоо, изилдөө мезгилинде айыл чарба ишканаларынын саны азайууда, ошол эле убакта чакан жана орто көлөмдөгү ишканалардын саны көбөйүүдө. Ошону менен бирге, чакан ишканаларда иштегендердин саны, дыйкан жана фермердик чарбаларда иштегендердин экономикадагы жалпы санга салыштырма салмагы кыскарууда, жеке ишкерлердин саны бир аз өсүүдө. Биздин оюбузча, каралып жаткан мезгилдин ичинде агрардык сектордогу уюштуруу формаларынын түзүмүндөгү өзгөрүүлөр закон ченемдүү экендиги көрүнүп турат, анткени экономиканы өркүндөтүүнүн жана ишкердүүлүктүн эркиндигинин шарттарында уюштуруунун эң натыйжалуу формаларын издөө жүрүп жатат. Ошону менен бирге рыноктук мамилелер эбегейсиз зор кыйынчылыктарга жол ачат, анткени республиканын айыл чарбасынын эгемендүүлүктүн жылдарындагы экономикалык иш-аракетинин натыйжасы эл аралык рыноктордо өзгөчө конкуренцияга туруштук бере алган эмес, тескерисинче, мурдагыдай эле айыл чарба продуктыларынын экспорту негизинен чийки зат түрүндө жүргүзүлөт, ал эми жүн жана булгаары буюмдары сыяктуу продукциялар эл аралык рыноктордо конкуренцияга туруштук берүү мүмкүнчүлүгүн дээрлик жоготту. Айыл чарба ишканаларынын түзүмү жана алардын рынокко ыңгайлашуусу жөнүндө айтсак, Кыргызстанда жалпысынан уюштуруучулук формалар рыноктун талабына ийкемдүү жооп берет деп айта алабыз. Тилекке каршы, азырынча форма боюнча гана, башкача айтканда, чакан жана орто ишканалардын саны боюнча гана рыноктун талабына шайкеш келет. Маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, 2021-жылдын башында 2020-жылдын башына салыштырмалуу кирешелүүлүктүн жана финансылык натыйжалардын олуттуу өсүшү байкалган. Бул 2019-жылы республика боюнча COVID-19 эпидемиясынын жайылышынан улам айыл чарба ишканаларында рентабелдүүлүк жана финансылык натыйжалар терс болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу проблемасы көп жылдардан бери окумуштуулардын жана практиктердин көңүлүнүн борборунда болуп келген. Реформага чейинки мезгилде иштин көрсөткүчтөрүнүн маани-маңызын, критерийлерин жана системасын негиздөөдө алар баарыдан мурда өлкөнүн калкын азык-түлүк менен, ал эми өнөр жайды сырьё менен камсыз кылуу зарылдыгын эске алышкан. Ошону менен бирге мамлекет тарабынан уюмдардын ишмердигине катуу көзөмөлдү ишке ашырылып, баа түзүү процесси, материалдык-техникалык жактан жабдуу, эмгекке акы төлөө жана башкалар жөнгө салынган. Рыноктун шартында бардык тармактардын, анын ичинде айыл чарбасынын ишканалары толук экономикалык өз алдынчалыкка ээ болушту, бул алардын продукцияны чыгаруу үчүн гана эмес, рентабелдүү бөлүштүрүү каналдарын жана финансылык натыйжаларды табуу үчүн да жоопкерчилигин билдирет. Мына ушуга байланыштуу ишканалардын өндүрүштүк ишмердигинин гана эмес, ошондой эле финансы-чарбалык ишинин натыйжаларына да баа берүүнүн мааниси жогорулайт.

Өндүрүштүн натыйжалуулугу өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин иштешинин шарттарынын кеңири топтому менен аныкталат, алар биргелешип кайра өндүрүштү кеңейтүү процессин камсыз кылат. Айыл чарбасына карата натыйжалуулук ресурстардын бардык түрлөрүн – айыл чарба жерлерин, инвестицияларды, эмгек ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну мүнөздөйт.

Уюмдардын натыйжалуу иши алардын ишинин финансылык туруктуулугун жогорулатуу жана кызматкерлердин социалдык абалын жакшыртуу үчүн шарттарды түзүүнү болжолдойт.

Айыл чарба ишканаларынын ишинин натыйжалуулугунун факторлорунун системасында аларды технологиялык, экономикалык, социалдык жана уюштуруучулук тарабынан кароо туура көрүнөт. Мында факторлорду рыноктук таасирдин жана мамлекеттик жөнгө салуунун механизмдери аркылуу көрүнгөн макроэкономикалык факторлорго жана ички уюштуруучулук-экономикалык мамилелер системасы аркылуу түзүлгөн ички факторлорго бөлүү актуалдуу болуп эсептелет.

Диссертациялык иште айыл чарба өндүрүшүнүн экономикалык натыйжалуулугунун көйгөйлөрүнө негизги көңүл бурулган. Экономикалык подсистеманын факторлору чарбалык

механизмдин элементтери менен көрсөтүлөт жана бааларды, кайтарылуучу жана кайтарымсыз негизде бюджеттик колдоону, салыктарды, насыяларды, эмгекти стимулдаштырууну, камсыздандырууну камтыйт. Бул факторлор, бир жагынан, тышкы факторлор болуп саналат, анткени рыноктук шарттар жана мамлекеттик саясат продукцияны сатуу, заемдук каражаттарды тартуу, бюджеттик субсидияларды алуу, салыктарды төлөө, камсыздандыруу программаларына катышуу ж.б. шарттарын аныктайт. Ошол эле учурда бул ички факторлор болуп саналат, анткени ишканалар ички уюштуруу-чарбалык шарттарды жөнгө салуу менен, алар өндүрүштүк-финансылык ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн чарбалык механизмдин рычагдарын өз алдынча пайдаланат. Баанын деңгээлине мамлекет да (бааларды жөнгө салуу системасы аркылуу), рынок да (калктын натыйжалуу суроо-талаптары, рыноктогу атаандаштар тарабынан продукцияны сунуштоо көлөмү ж.б. аркылуу) таасир этет. Салык салуу деңгээли, бир жагынан, натыйжалуулуктун ички фактору болуп саналат, анткени колдонуудагы ченемдик укуктук актыларга ылайык, уюм ар кандай салык схемаларын тандай алат, экинчи жагынан, бул тышкы фактор болуп саналат, ал мамлекеттик салык саясатында, анын ичинде жеңилдиктерди камсыз кылууда көрүнүп турат. Насыялык ресурстарды пайдалануу ички фактор болуп саналат, анткени ишкана насыяларды тартуунун зарылдыгын, мүмкүнчүлүгүн, натыйжалуулугун, насыя берүүчү уюмду тандоону аныктайт, ошол эле учурда – тышкы фактор, бул учурда рынок карыз алуучулар үчүн насыянын жеткиликтүүлүгүнө таасир этүүчү насыялык ресурстарды (пайыздык чен, күрөө шарттары - кепилдик, күрөө) белгилүү бир шарттарда сунуштайт, анын деңгээли мамлекет тарабынан жеңилдиктер системасы аркылуу жөнгө салынат. Учурда мамлекет пайыздык төлөмдөрдүн бир бөлүгүн төлөөнү субсидиялоодо, ошону менен зайымдык каражаттардын жеткиликтүүлүгүн жогорулатууда.

Изилдөөнүн жыйынтыгында айыл чарба ишканалары үчүн натыйжалуу көрсөткүчтөр системасы технологиялык, экономикалык жана социалдык подсистемалардын биримдиги; жердин тукумдуулугун, эмгектин, капиталдын көбөйтүлүшүн камсыз кылуу; инвестицияланган ресурстардын кайтарымдуулугун жогорулатуу; финансылык абалды чыңдоо сыяктуу принциптердин негизинде түзүлө тургандыгы аныкталды.

Рыноктук экономикалык шарттарда уюмдардын финансылык туруктуулугун мүнөздөгөн көрсөткүчтөр өзгөчө кызыгууну туудурат. Финансылык жактан туруктуу ишкана өзүнүн финансылык активдерин, анын ичинде акча каражаттарын колдонуу менен өндүрүш процессинин жана продукцияны сатуунун үзгүлтүксүздүгүн камсыздоого, насыялык ресурстарды керектүү көлөмдө тартууга, негизги жана жүгүртүү капиталына инвестициялоого жана ошону менен бир гана жөнөкөй, бирок жана кеңейтилген кайра иштетүүгө жетишет.

“Ош облусунун агроөнөр жай комплексинин абалына талдоо” деген экинчи бөлүмдө Кыргызстандын ЕАЭБге киргенге чейинки жана андан кийинки экономикалык көрсөткүчтөрү, Ош облусунун эл чарбасынын агрардык секторунун абалы каралды, агроөнөр жай комплексинин тармактарын өнүктүрүү болжолу аныкталды.

Ош облусу агрардык өнөр жай тармагын өнүктүрүү үчүн жогорку айыл чарба потенциалына ээ, анткени илгертен бери эле дыйканчылык менен алектенип келет. Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн алкагында айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча иш-чараларды ишке ашыруу үчүн айыл чарбасынын салыштырмалуу өнүккөн сектору бар. Айыл чарба сырьёсун алгачкы кайра иштетүүнүн салттуу ыкмалары жана айрым чарбаларда айыл чарба инфраструктурасы: сугат системасы, машиналык-техникалык станциялар түзүмү, ветеринардык кызматтар, селекциялык станциялар, үрөн жана мал чарба лабораториялары жана башкалар сакталып калган.

Ош облусу Кыргыз Республикасынын түштүк бөлүгүндө жайгашкан жана батыш тарабынан Баткен, түндүк тарабынан Нарын, чыгышында Кытай Эл Республикасы, түштүк тарабынан Тажикстан жана түндүк-батыш тарабынан Өзбекстан менен чектешет. Ош шаары Борбордук Азиядагы эң байыркы шаарлардын бири. Ош облусунун калкы дыйканчылык жана мал чарбачылык боюнча бай тажрыйбага ээ.

Ош облусунун аймагы 29,2 чарчы километр, калкынын саны 1314,1 миң адам.

Ош облусунда 7 район, 3 шаар, 2 шаар тибиндеги кыштак жана 469 айыл бар.

Ош облусунун райондору:

- ✓ Алай, райондун борбору Гүлчө айылы;
- ✓ Араван, райондун борбору Араван айылы;
- ✓ Кара-Кулжа, райондун борбору Кара-Кулжа айылы;
- ✓ Кара-Суу, райондун борбору Кара-Суу шаары;
- ✓ Ноокат, райондун борбору Ноокат шаары;
- ✓ Өзгөн; райондун борбору Өзгөн шаары;
- ✓ Чоң-Алай, райондун борбору Дароот-Коргон шаары.

Аймактын дүң продукциясында айыл чарбасынын үлүшү 58%ды түзөт, ошондуктан айыл чарбасы Ош облусунун экономикасынын алдыңкы тармагы болуп саналат. Айыл чарбасынын курамын мал чарбасы жана өсүмдүк өстүрүү тармактары түзөт, алардын үлүшү болжол менен бирдей 49,5% (мал чарбачылыгы) жана 49,5% (өсүмдүк өстүрүү), өсүмдүк өстүрүү тармагынын потенциалы мал чарбачылыгынан жогору, анткени Ош облусунун айыл чарба продуктыларынын өсүшү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн эсебинен көбүрөөк ишке ашырылат.

Ош облусунда айыл чарбасында 12911 га сугат жер пайдаланылат, анын ичинен 123941 га жер жакшы абалда, 2524 га жер канааттандырарлык абалда. Ал эми 3992 га жер туздуулугуна жана жер астындагы суулардын деңгээлине жакындыгына байланыштуу канааттандырарлык эмес абалда, ал жалпы сугат жер аянтынын 2% пайызын түзөт.

Эгерде облустун аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн эске алсак, өнүгүүдө бир калыпта эмес көрсөткүчтөрдү көрүүгө болот; Ошондуктан биздин ишибизде Ош облусунун райондору алардын өнүгүү деңгээлин эске алуу менен үч топко бөлүнгөн.

1-топ өнүккөн аймактар Кара-Суу жана Араван райондору;

2-топ, өнүгүү көрсөткүчтөрү орточо райондор Өзгөн жана Ноокат райондору;

3-топ, артта калган аймактар Алай, Кара-Кулжа жана Чоң-Алай райондору.

Биринчи жана экинчи топтогу райондор Ош облусунун салттуу дыйканчылык аймактарында жайгашкан, ошондуктан алардын өнүгүү потенциалы салыштырмалуу жогору. Үчүнчү топтогу райондор негизинен бийик тоолуу аймактарда жайгашкан жана агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасын өнүктүрүү үчүн ыңгайсыз шарттарга ээ. Алар бири-биринен өлчөмү, ээлеген аймагы, калктын жыштыгы, эмгек ресурстары, жаратылыш-экономикалык ресурстары, жаратылыш шарттары жана башкалар боюнча олуттуу айырмаланат. Райондордун потенциалы аймактын эмгек ресурстарын жана өндүрүштүк күчтөрүн салыштырмалуу адистештирүү, ошондой эле эмгек ресурстарын жана өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүүнүн деңгээли менен аныкталды. Облустун аймактарынын бир калыпта эмес өнүгүүсүнө карабастан, алардын бири-бири менен тыгыз экономикалык синергетикалык байланышы бар экенин да белгилей кетүү керек. Экономикалык жактан салыштырмалуу өнүккөн Кара-Суу жана Ноокат райондору тоолуу эмес дыйканчылык аймактарда жайгашкан, өндүрүштүк жана эмгек ресурстары потенциалга, салыштырмалуу калыптанган социалдык-экономикалык инфраструктурага ээ. Туруктуу социалдык-экономикалык инфраструктуранын болушу бай тарыхый тажрыйба жана жагымдуу табигый (топурак, рельеф, климаттык) шарттар менен аныкталган. Дыйканчылыктын бай тажрыйбасы Кара-Суу жана Араван райондорунун адистешүүсүн алдын-ала аныктады. Ош шаарынын айланасынан табылган эн байыркы конуштар эски айыл чарба аймактарында жайгашкан.

Экинчи топтогу өнүгүүнүн деңгээли орточо Өзгөн жана Ноокат райондору айыл чарба жана тамак-аш өнөр жайынын үлүшү жогору, бирок туруксуз экендиги менен айырмаланат, анткени социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр мезгил-мезгили менен тигил же бул багытта өзгөрүп турат. Бул аймактардын экономикалык көрсөткүчтөрүнүн туруксуздугу илимий мамиленин, айыл чарбасын башкаруу тажрыйбасынын жана активдүү миграциялык процесстерди эсепке алуунун жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Үчүнчү топтогу Алай, Кара-Кулжа жана Чоң-Алай райондору башка райондордон бир жактуу экономикасы менен айырмаланат, анткени аларда мал чарбасы гана өнүккөн, ал эми

өсүмдүк өстүрүүдө көрсөткүчтөр анча чоң эмес. Бул райондордо мал чарбасынан башка экономика тармактары аз өнүккөн. Облуста көп жерлерди ээлегени менен, бул аймактардагы жердин үлүшү Ош облусунун айыл чарба жерлеринин 59,3% жана жайыттардын 65,9% түзөт. Бул аймактар жогорку суу-энергетикалык потенциалга ээ жана негизинен жаратылыш ресурстарын жана жер казынасын пайдаланууну жана казып алууну уюштуруучу тармактарды өнүктүрүүнүн эсебинен өнүгүп жатат.

Жогорудагыларды эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын экономикалык көрсөткүчтөрүн жакшыртуу максатында Ош облусунун райондорунун социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн өнүктүрүүнү этап-этабы менен тегиздөө актуалдуу болуп саналат. Ош облусун мындан ары ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн айыл чарбасын жандандырууда агроөнөр жай комплексинин салыштырмалуу артта калгандыгын пайдалануу менен ар кандай долбоорлордун алкагында инвестиция түрүндөгү ири финансылык салымдар зарыл, экологиялык жактан таза продуктуларды жана жашыл экономиканын технологияларын колдонуу менен алгачкы кайра иштетүү жана терең иштетүү продуктуларын алуу үчүн таза продукция мал чарбачылыгынын тарыхый калыптанган салттарын жана экологиялык жактан таза азыктарды өндүрүү көндүмдөрүн колдонуу керек. Анткени, акыркы мезгилде өндүрүш процессинде жана жашыл мейкиндиктерди өстүрүү процессинде ар кандай химиялык жана башка зыяндуу кошулмаларды кыянаттык менен пайдалануу адамдын ден соолугу жана өлкөнүн экологиясы үчүн кайгылуу кесепеттерге алып келет, демек, агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүдө органикалык айыл чарба продукциясын өндүрүү менен жашыл экономиканы өнүктүрүүнүн алкагында терең кайра иштетүү ыкмаларын колдонуу зарыл.

Айыл чарбасынын жана агроөнөр жай комплексинин ресурстар потенциалы Советтер Союзунун тушунда калыптанган, ошондуктан рыноктук мамилелерге өтүү мезгилинде ар башка мамлекеттерге карап калгандыгынан улам көп байланыштар жана ресурстар жоголгон. Агроөнөр жай комплексин ресурстар менен камсыз кылуу учун жаңы булактарды жана байланыштарды табуу керек эле. Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, калктын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн айыл чарба продуктулары менен өзү камсыз кылууга умтулуусу күч алган, өзгөчө токсонунчу жылдары жарандардын социалдык абалына кыйроонун таасири күчтүү болгон.

Учурда Ош облусу агроөнөр жайын өнүктүрүүдө айыл чарба жерлерин пайдалануу үчүн төмөнкүдөй потенциалга ээ (2.1-таблица)

2.1-таблица. Ош облусунун айыл чарба жерлеринин аянты (1-январга карата, га)

Аталышы	2019	2020	2021	2022	2023
Айыл чарба жерлери – бардыгы	1668789	1668789	1668413	1668423	1669550
Айдоо жер	184808	184808	184638	184600	192000
Көп жылдык көчөттөр	14536	14536	14564	14623	6977
Кайрак жерлер	2473	2473	2473	2473	2473
Чабындылар	75502	75502	75511	75550	75600
Жайыттар	1391470	1391470	1391227	1391200	1392500

Булак: КР УСК маалыматтары

2.1-таблицадан көрүнүп тургандай, жер аянттарынын басымдуу бөлүгү жайыт катары, андан кийин айдоо үчүн жер тилкелери, ошондой эле көп жылдык көчөттөр үчүн пайдаланылат, ошондой эле чабынды жана кайрак жерлер бар. Эгерде 2023-жылы айыл чарба жерлеринин жалпы аянты 1 669 550 га болсо, анда жер аянтынын 11% айдоо үчүн, 0,87% жер аянты көп жылдык көчөттөр үчүн пайдаланылган, айдоо аянттары түрүндөгү кайрак жерлер жер аянтынын 0,14% түздү, айыл чарба жерлеринин 4,52% чабынды үчүн, 83,3% жайыт катары колдонулат.

Айыл чарба жерлеринин пайдаланылган аянттарынын мүнөзү Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплекси өсүмдүк өстүрүүгө жана мал чарбачылыгына адистешкендигин көрсөтүп турат. Бул өзгөчөлүк 2019-жылдан бери сакталып келе жатат, эгерде 2019-жылы 11% айыл чарба жерлери айдоо үчүн пайдаланылса, бул көрсөткүч 2023-

жылы да өзгөрүүсүз калган, 2019-жылы жайытка 83,4% пайдаланылган, 2023-жылы 83,3% айыл чарба жерлери пайдаланылган. Ошентип, 2019-жылдан 2023-жылга чейин бул тенденция туруктуу уланууда.

Өндүрүштүк потенциалды уюштуруу майда товардык мүнөзгө ээ, өндүрүш процессине, ар түрдүү ишканалар, ар кандай уюштуруучулук формадагы юридикалык жана жеке жактар катышат, алар өздөрүнүн көрсөткүчтөрү менен чакан жана орто бизнести өнүктүрүшөт. Агроөнөр жай тармагынын өндүрүштүк процессине катышып жаткан ишканалардын санын техниканы жана технология боюнча алдыңкы ишканаларга кошууга болбойт, бирок акыркы убакта кайра жабдуу тенденциясы байкалууда. Буга рыноктогу атаандаштыктын катаал шарттары түрткү болуп жатат, ошентип, рыноктун өзүн-өзү жөнгө салуучу механизмдери өндүрүүчүлөрдү азыркы учурдун шарттарына жооп берген технологияларды колдонууга, аларды жабдуулардын заманбап түрлөрү менен жабдууга жана жумушчу адистердин квалификациясын дайыма жогорулатууга мажбур кылууда. Ошондой эле мамлекет тарабынан колдоо (финансылык, консалтингдик, жөнгө салуу ж.б.) да кечигип жатат. Ошентип, агроөнөр жай тармагынын потенциалы али толук пайдаланыла элек.

Дыйканчылык, мал чарбасы жана башка айыл чарба максаттары үчүн айыл чарба жерлеринин аянты жарым-жартылай баштапкы кайра иштетүү менен айыл чарба чийки затын өндүрүүдө, менчигинин ар кандай түрүндөгү агроөнөр жайлык максаттар үчүн юридикалык жактар аркылуу кайра иштетилген жана пайдаланылган, алар 2.2-таблицада көрсөтүлгөн.

2.2-таблица Ош облусу боюнча ар кандай менчик формасындагы агроөнөр жай комплексинин субъектилеринин саны, бирдик.

Аталышы	2019	2020	2021	2022	2023
Мамлекеттик чарбалар	10	11	15	18	21
Жамааттык чарбалар	31	47	63	72	88
Дыйкан (фермер) чарбалары	125170	127897	128771	13996	15459

Булак: КР УСК маалыматтары

2.2-таблицадан көрүнүп тургандай, агроөнөр жай комплексинин өндүрүштүк кубаттуулугунун негизги бөлүгүн фермердик (дыйкан) чарбалар, андан кийин жамааттык чарбалар жана мамлекеттик чарбалар катары уюшулган ишканалар түзөт. 2019-жылдан 2023-жылга чейинки изилдөөлөрдүн жүрүшүндөгү талдоо жамааттык чарбалар акырындык менен көбөйгөнүн, ал эми дыйкан чарбаларынын саны азайып, мамлекеттик чарбалар өскөнүн көрсөттү.

Ош облусунун климаттык шартынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен айыл чарбасында салттуу өсүмдүк өстүрүүчүлүк бар, ал максатта айыл чарба жерлеринин аянттары пайдаланылат, 2.3-таблица.

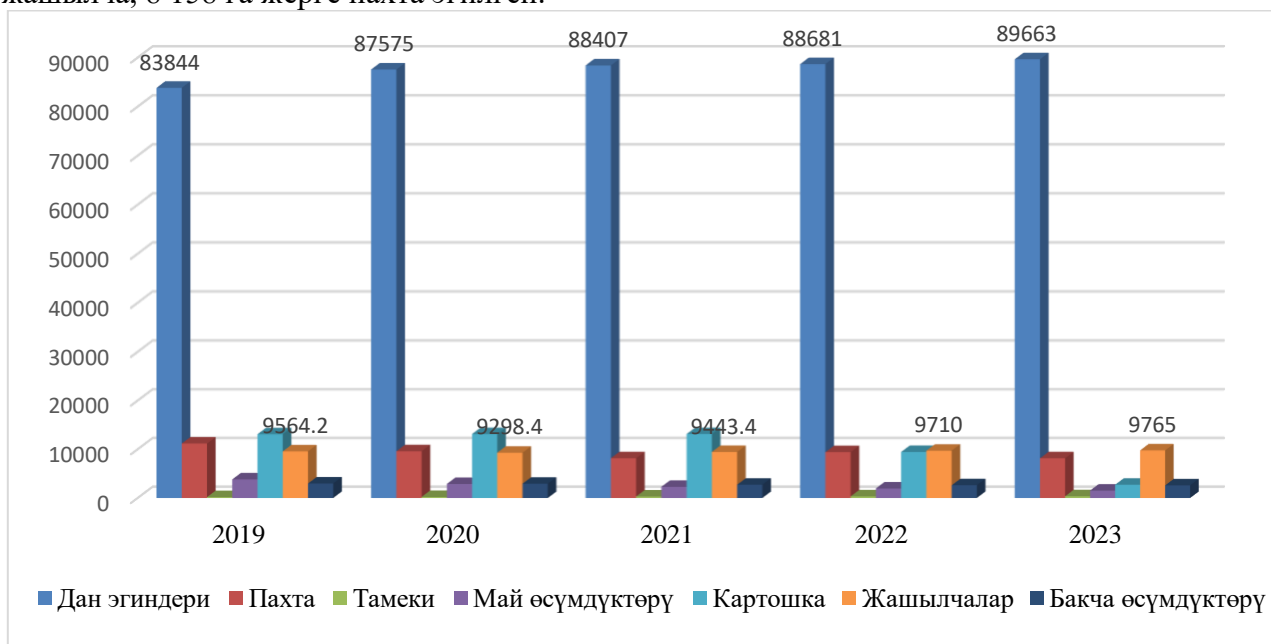
2.3-таблица. Чарбалардын бардык категорияларында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн айдоо аянттары, гектар

Аталышы	2019	2020	2021	2022	2023
Дан эгиндери - бардыгы	83844	87575	88407	88681	89663
Пахта	11178	9591	8158	9403	8148
Тамеки	188	217	315	342	355
Май өсүмдүктөрү	3832	2867	2290	1950	1515
Картошка	13096	13115	13123	12967	13136
Жашылчалар	9564.2	9298.4	9443.4	9710	9765
Бакча өсүмдүктөрү	2973	2929	2720	2606	2582

Булак: КР УСК маалыматтары

2.3-таблицада айдоо аянттарынын структурасын изилдөө коомдук жашоонун шарттарында айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн артыкчылыктуу болуп саналган айкын багыттарын көрсөтөт. Айыл чарба продукциясынын бир кыйла бөлүгүн башка айыл чарба өсүмдүктөрүнө караганда дан эгиндери ээлейт. Азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу үчүн акыркы жылдары мамлекет данга көңүл буруп жатат. Ошондуктан ар кандай кризистик кырдаалдарда мамлекеттин казынасын толтуруу боюнча мамлекеттик тапшырыктарды

аткарууга көптөгөн субъектилер тартылат. Пандемия учурунда азык-түлүктүн жетишсиздигинен улам кыйынчылыктар байкалды. 2.3-таблицадан көрүнүп тургандай, 2023-жылы 88 407 га жерге кылкандуу дан эгиндери, 13 123 га жерге картошка, 9 443,4 га жерге жашылча, 8 158 га жерге пахта эгилген.

2.1-сүрөт. Чарбалардын бардык категориялары боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн айдоо аянттары, гектар

Сүрөттөн көрүнүп тургандай, мамлекеттик чарбалардын айыл чарба жерлеринин айдоо аянттарында дан эгиндери (575 гектар), андан кийин пахта (96 гектар) басымдуулук кылат.

Жамааттык чарбалар боюнча да агроөнөр жай комплексинде айыл чарба жерлеринин айдоо аянттарында кандай өсүмдүктөр өстүрүлүп жаткандыгы боюнча да изилдөөлөр жүргүзүлдү. Мамлекеттик чарбаларда минималдуу көлөмдү ээлеген айыл чарба өсүмдүктөрү — тамеки жана бакча өсүмдүктөрү алынып ташталган. Жамааттык чарбаларда эгилген аянттардан тамеки айдоолору аз көлөмүнө байланыштуу чыгарылган.

Мал чарбачылыгынын потенциалы төмөндөгүдөй сүрөттөлөт, 2.4-таблица.

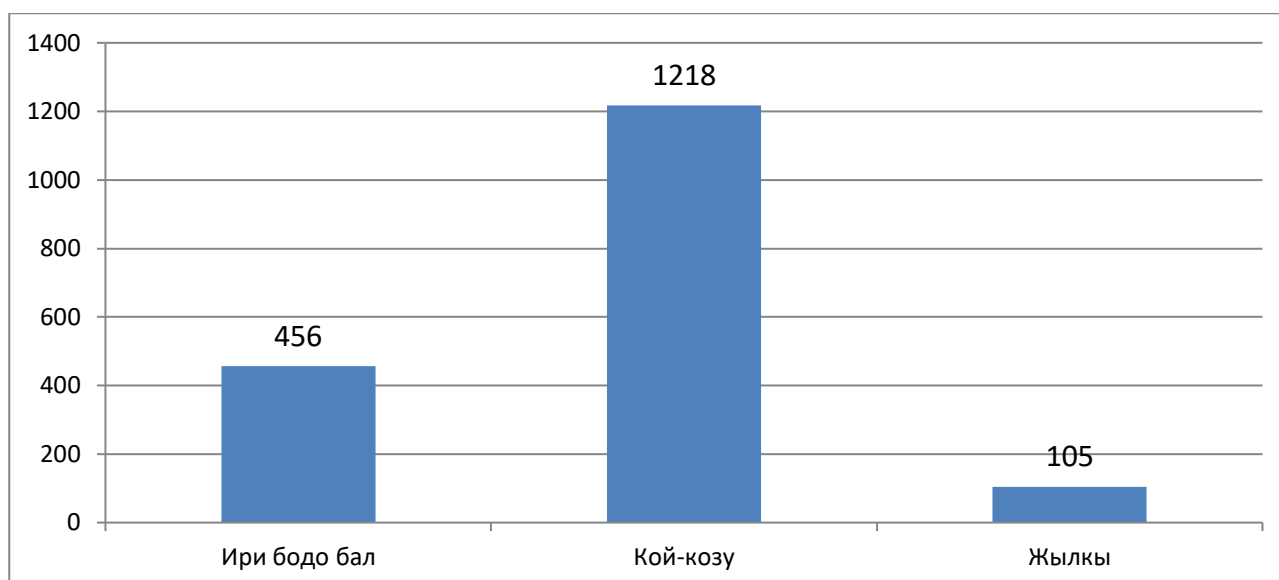
2.4-таблица. Ош облусунун аймагындагы малдын жана канаттуулардын негизги түрлөрүнүн саны (миң баш).

Аталышы	2019	2020	2021	2022	2023
Ири бодо мал	374.6	383.2	389.3	397.3	456.7
Анын ичинде, уйлар	189.2	193.3	195.5	199.2	262.4
Кой-эчкилер	1154.5	1148.3	1153.1	1021.4	1218
Туут койлор жана козулар	767.7	773.8	773.7	782	796
Жылкылар	98.9	100.6	101.5	98.5	105.4
Үй канаттуулары	966.4	985.6	1000.2	1038	1407

Булак: КР УСК маалыматтары. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2019-ж. жана 2023-ж., 60-б.

Айыл чарба жаныбарларынын курамын бодо мал, кой-эчки, жылкы жана үй канаттуулары түзөт, алар сатууга чыгарылат, эт, сүт, жүн, сүт азыктарын ж.б.өндүрүүгө жумшалат.

2023-жылга карата 100 га айыл чарба жерлерине бодо малдын, кой-эчкилердин, жылкынын жүгү 2.2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

2.2-сүрөт. 2023-жылы 100 га айыл чарба жерлерине бодо малдын, кой-эчкилердин, жылкынын жүзү.

Булак: КР УСК маалыматтары. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2023-ж., 87-89-б.

Ош облусу боюнча айыл чарбасынын, токой жана балык чарбасынын дүң продукциясынын көлөмү учурдагы баада нарктык мааниде 2.5-таблицада көрсөтүлгөн.

2.5-таблицадан көрүнүп тургандай, 2023-жылы агроөнөр жай комплекси боюнча 78 081,2 млн. сомдук продукция өндүрүлгөн, 2019-жылга салыштырмалуу 86,5%га өскөн. Агроөнөр жай комплексинин негизин түзгөн айыл чарбасынын 2023-жылга карата өндүрүштүк көрсөткүчтөрү 76 181,4 млн. сомго барабар, бул 2019-жылга салыштырмалуу 85%га жогору. Өсүмдүк өстүрүү боюнча көрсөткүчтөр агроөнөр жай комплексинде 38 026,7 млн. сомдук продукцияны өндүрүүгө барабар болуп, 2019-жылга салыштырмалуу 101,7 %га жогору. Агроөнөр жай комплексинин мал чарбасы боюнча өндүрүштүк көрсөткүчтөр нарктык мааниде 38154,7 млн. сомду түздү, бул 2019-жылга салыштырмалуу 70,9%га көп. Жыйынтыгында изилдөөнүн натыйжаларына таянып, мал чарбасы менен салыштырганда айыл чарба өсүмдүктөрүн өндүрүүдө продукциянын көлөмүн көбөйтүү жаатында ийгиликтер аз болгондугу тууралуу корутунду чыгарууга болот.

2.5-таблица. Ош облусу боюнча айыл чарба продукциясынын дүң продукциясынын көлөмү учурдагы баада, млн сом.

Аталышы	2019	2020	2021	2022	2023	2023-жылы 2019-жылга карата, %
Жалпы агроөнөр жай комплекси	41851.7	49208.2	63958.0	73,902,5	78,081,2	86.5
Айыл чарбасы	41175.8	47853.3	62370.9	72 79.7	76,181,4	85
Өсүмдүк азыктары						
Айыл чарба өсүмдүктөрүн өндүрүү боюнча жалпы	18849.9	22283.7	31297.3	36,113,5	38,026,7	101.7
Дан жана буурчак өсүмдүктөрү	5194.1	5906.6	8212.0	8,976,2	9,056.1	74.3
картошка	3082.2	3830.5	5661.1	6,794,1	7,213,0	134
жашылчалар	4457.0	3495.6	6814.0	8,127,0	8,231.1	84.7
пахта	1607.8	1680.1	2904.1	3541	3,821	137.6

тамеки	38.9	45,0	62.1	75.2	83.1	113.6
Бакча өсүмдүктөрү	457.2	1024.9	690.6	988.1	1214	165
Жемиштер жана мөмөлөр	1647.4	2354.0	2815.1	3203.1	3,457,5	110
жүзүм	200.3	188,0	191.3	205.7	278.9	39.2
башка	2075.0	3759.0	3946.7	4203.1	4,672	125
Мал чарба азыктары						
Жалпы мал боюнча	22325.9	25569.6	31073.6	35,966,2	38,154,7	70.9
Мал жана бакма канаттууларды өстүрүү	14036.3	15714.4	20455.3	24,132.1	25 337	80.5
Чийки сүт	7335.0	8890.7	9481.2	10,440,0	11,259	53.5
жумуртка	484.6	542.2	618.5	778	811	67.3
жүн	36.1	19.4	11.8	13.1	15.7	-56.5
башка	433.9	402.9	506.8	603	732	68.7
Анын ичинде:						
Айыл чарбасына көрсөтүлгөн кызматтар	639,9	1318.0	1545.7	1772.4	1833	186.5
Токой чарбасы	32.9	30.1	34.2	42.1	57.7	75.3
Балык уулоо	3.1	6.8	7.2	8.3	9.1	193.5

Булак: КР УСК маалыматтары. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2023-ж., 33-б.

«Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн келечеги жана анын экономикалык системадагы ролу (Ош облусунун мисалында)» деген үчүнчү бөлүмдө агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору жана методдору, уюштуруу чаралары, ошондой эле АӨК субъектилеринин ишинин натыйжалуулугун жогорулатууда мамлекеттин ролу талкууланат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, айыл чарба продукциясын өндүрүүгө катышуучулар тарабынан агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн өнүгүү келечеги бар, туруктуу киреше алып келген жана кошумча жумуш орундарын түзгөн жаңы багыттарына кызыгуу жогорулоодо. Буга мамлекет дагы кызыкдар, анткени өндүрүштүн өсүшүнүн жаңы багыттары же продукциянын жаңы түрлөрүн өздөштүрүү продукциянын өндүрүшүнүн өсүшүн шарттайт, натыйжада азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, жумуш менен камсыздоо, миграцияны азайтуу, калктын бакубаттуулугун жогорулатуу үчүн өбөлгө түзүлөт, экспорттук потенциалды жогорулатуу аркылуу финансылык көрсөткүчтөр жакшырат. Белгилүү сапаттары жана касиеттери бар кайсы бир продукцияны өндүрүүгө адистештирүү аркылуу рыноктун сегментин багынтуу да маанилүү. Анткени, ааламдашуу доорунда дүйнөлүк рынокто ГМО кошулмасы, ачыткылар, ар кандай белгисиз кошумча татымдар, тамак-аштагы жасалма жана синтетикалык заттар, боёктор, пальма майы жана башкалар жок азыктар биринчи орунда турган рынокторго артыкчылыктар берилип жана суроо-талап кескин өзгөрүүдө. Ошондуктан, азыркы мезгилдеги тамак-аш продуктыларынын сапатын изилдеген окумуштуулардын көз карашы боюнча, айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу көйгөйлөрүн эске алуу менен органикалык продукцияны өндүрүү жана жашыл технологияны колдонуу келечектүү болуп жатат. Ошондуктан биз агроөнөр жай комплексинде айыл чарба продуктыларын өндүрүүдө бул багыттарды келечектүү деп эсептейбиз.

Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн келечеги атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу, инвестициялык кирешени тездетүү жана көбөйтүү, кайра иштетүүнүн экспорттолуучу продукциясынын көлөмүн көбөйтүү жана субъектилердин кирешелерин көбөйтүү сыяктуу маанилүү көрсөткүчтөрдү камсыз кылууга тийиш. Агроөнөр жай комплексинин милдети дүйнөлүк рынокко азыктарды жеткирүү жана кызматташуу боюнча

ишенимдүү өнөктөш өңүтүн багындыруу, сапаттуу тамак-аш азыктары менен камсыздоонун кепили катары өзүн көрсөтүү болуп саналат

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы ченемдик укуктук базасы өндүрүштүк ишмердикте белгилүү бир эркиндикти берет, инновациялык ишмердүүлүктө так максаттарды жана милдеттерди өз алдынча түзүүгө, ошондой эле артыкчылыктуу багыттарды жана механизмдерди эркин тандоого шарт түзөт. Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн негизги багыттарында иштин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча уюштуруу чараларын ишке ашыруу белгиленген. Мунун баары чектелген ресурстардын шарттарында жана уюштуруучулук-техникалык мүнөздөгү системалык тоскоолдуктар болгон учурда болуп жатканын да белгилей кетүү керек. Республиканын экономикасында агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуу маселелери татаал бойдон калууда. Пандемиядан жана ага байланыштуу кризистен улам акыркы жылдардагы орун алган чакырыктар, ошондой эле айрым өлкөлөргө каршы киргизилген санкциялар айыл чарба секторунун натыйжалуулугун жогорулатууда терс таасирин тийгизүүдө. Өтө татаал шарттарда агроөнөр жай комплекси бюджеттик ресурстардын аздыгынан улам келечектүү багыттарды өнүктүрүү үчүн минималдуу мүмкүнчүлүктөргө ээ. Ошондуктан иштеп жаткан механизмдерди иштеп чыгуу жана ыңгайлаштыруу процесси, агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн зарыл болгон рационализатордук сунуштар жана долбоорлор түрүндө аяктаган технологиялык жана илимий-техникалык иштеп чыгууларды колдонуу маанилүү.

Айыл жергесинде жакырчылык маанилүү көйгөйлөрдүн бири бойдон калууда, анткени айыл чарба тармагында иштегендердин эмгек акысы экономиканын башка тармактарына салыштырмалуу эң төмөн болгондуктан тапкан кирешелери минималдуу. Ошондуктан айыл калкынын басымдуу бөлүгү үчүн алардын жыргалчылыгын жогорулатууда тоскоолдуктар бар. Айыл чарбасына либералдык мамиле жасоо менен чакан жер участкаларга пайдаланууга берүү башында жакырчылыктын белгилүү бир деңгээлинен чыгууга жардам берген. Бирок, узак мөөнөттүү келечекте бул кошумча кыйынчылыктарга алып келди.

Өз ара байланышкан факторлордун сапаттык жана сандык талдоосунун негизинде биз төмөнкү көрсөткүчтөрдү иштеп чыгып, корреляциялык жана регрессиялык анализди колдонуунун натыйжасында сызыктуу типте курулган эконометрикалык моделге киргиздик:

X_1 – Дан жана буурчак өсүмдүктөрү, млн. сом;

X_2 – Картошка, млн. сом;

X_3 – Жашылча, млн. сом ;

X_4 – Пахта сырьесу, млн. сом;

X_5 – Мөмө-жемиштер, млн. сом

X_6 – Башка, млн. сом

Фактор менен өндүрүмдүү сапаттардын ортосундагы байланыш канчалык жакын экенин билүү үчүн сызыктуу корреляция коэффициенти деп аталган индексти эсептеп чыгарсак болот, ал төмөнкү формула менен эсептелет:

$$r_{xy} = \frac{n \sum x_i y_i - \sum x_i \sum y_i}{\sqrt{n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2} \sqrt{n \sum y_i^2 - (\sum y_i)^2}} \quad (2)$$

Бирдикке канчалык жакын болгонуна жараша жеңил, орточо жана жакын мамилелер деп бөлүүгө болот. Эконометрикалык моделдерди курууда эң көп колдонулган көрсөткүч детерминация коэффициенти деп аталат:

$$R = \sqrt{1 - \frac{\sum (y_i - \hat{y}_i)^2}{\sum (y_i - \bar{y})^2}} \quad (3)$$

Бул коэффициент эң конкреттүүк көрсөткүч болуп эсептелет, анткени ал жалпы натыйжада кандай үлүш негизги топтоо факторунан көз каранды экендигин көрсөтөт (4-таблица).

Таблица 4. Ош облусунун айыл чарбасынын дүң продукциясынын эконометрикалык анализи.

ЖЫЛ	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
	Чарбалардын категориялары жана аймактары боюнча айыл чарбасынын, мергенчилик жана токой чарбасынын дүң продукциясы миллион сом	Дан жана буурчак өсүмдүктөрү, миллион сом	картошка миллион сом	жашылча миллион сом	пахта сыйрагы миллион сом	мөмө-жемиштер миллион сом	Башка, миллион сом
2013	31 927,40	4 269,70	3 093,10	2 378,40	1 184,60	1 180,50	2 009,30
2014	35 316,50	4 356,30	3 120,10	2 952,30	1 216,60	1 487,70	2 107,00
2015	36 090,40	5 057,40	1 971,60	3 945,10	617	1 175,90	1 907,70
2016	37 473,60	4 425,90	2 625,70	4 344,70	962,4	1 926,80	1 916,80
2017	39 952,90	4 710,20	3 662,80	4 451,90	1 373,00	1 560,30	1 858,90
2018	41 266,50	5 018,90	3 337,50	3 816,40	1 618,30	1 952,20	1 775,20
2019	41 851,70	5 194,10	3 082,20	4 457,00	1 607,80	1 647,40	2 075,00
2020	49 208,20	5 906,60	3 830,50	3 495,60	1 680,10	2 354,00	3 759,00
2021	63 958,00	8 212,00	5 661,10	6 814,00	2 904,30	2 815,10	3 946,70
2022	71 999,40	9 125,60	5 670,70	6 906,70	3 147,10	5 368,80	4 648,40
2023	74 681,10	9 160,40	7 433,60	6 636,20	1 940,90	4 072,50	4 926,70

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

Ошондой эле теңдемеге киргизиле турган өзгөрмөлөрдүн санын аныктоо зарыл, анткени мааниге олуттуу таасир этпеген өзгөрмөлөр бар, ошондуктан, аларды теңдемеге киргизүү туура эмес.

Бул маселени аныктоо үчүн көбүнчө жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы колдонулат. Мындай таблицанын элементтери бардык факторлор үчүн жуптуу корреляция коэффициенттери болуп саналат.

Таблица 5. Жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы

-	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
Y	1	0.9905	0.9421	0.9084	0.837	0.9281	0.9514
X ₁	0.9905	1	0.9182	0.9085	0.8361	0.9145	0.9453
X ₂	0.9421	0.9182	1	0.8105	0.767	0.8295	0.9037
X ₃	0.9084	0.9085	0.8105	1	0.7878	0.8251	0.7677
X ₄	0.837	0.8361	0.767	0.7878	1	0.8205	0.7741
X ₅	0.9281	0.9145	0.8295	0.8251	0.8205	1	0.8856
X ₆	0.9514	0.9453	0.9037	0.7677	0.7741	0.8856	1

Булак: автордук эсептөөлөр.

5-таблица дүң өндүрүш акыркы чекиттер менен тыгыз байланышта экенин көрсөтүп турат.

Корреляция коэффициентинин матрицасына негизделген мультиколлинеардык талдоо боюнча эгерде матрицада $r_{x_jx_i} > 0,7$ интерфактордук корреляция коэффициенти бар болсо, анда бул көп регрессиялык моделде мультиколлинеардуулук бар.

Биздин учурда, $r(x_1x_2)$, $r(x_1x_3)$, $r(x_1x_4)$, $r(x_1x_5)$, $r(x_1x_6)$, $r(x_2x_3)$, $r(x_2x_4)$, $r(x_2x_5)$, $r(x_2x_6)$, $r(x_3x_4)$, $r(x_3x_5)$, $r(x_3x_6)$, $r(x_4x_5)$, $r(x_4x_6)$, $r(x_5x_6)$ $r > 0,7$ ге ээ, бул факторлордун

мультиколлинеардуулугун жана алардын бирин кийинки талдоодон алып салуу зарылдыгын көрсөтөт.

Мультиколлинеардуулуктун бар экендигин тастыктоо да каралышы мүмкүн жана кээ бир факторлордун маанилери төмөн жана стандарттык каталары чоң болгон учурда F-статистиканын мааниси жогору болот (б.а., жалпысынан алганда, модель олуттуу болуп саналат).

5-таблицада көрсөтүлгөн натыйжаларга карата, бул үлгүдөгү X_i факторлорунун жана Y натыйжасынын ортосундагы байланыштын жакындыгын, көптүк корреляция коэффициентини R баалайлы:

$0 \leq R \leq 0,3$: байланыш начар же жок,

$0,3 \leq R \leq 0,7$: орто байланыш,

$0,7 \leq R \leq 1$: тыгыз байланыш,

Бул көйгөйдү чечүү үчүн биз изилденүүчү өзгөрмөлөрдү кошуу процедурасын этап-этабы менен жүргүзүп, моделди карап чыгабыз (6-таблица).

6-таблица. Ош облусунун айыл чарба дүң продукциясынын моделиндеги олуттуу өзгөрмөлөрдү этап-этабы менен тандоонун натыйжалары.

	Коэф-т	Стандарт. ката	t-статистика	P-маани	Төмөнкү маани 95%	Жогорку маани 95%
C	5631,08	2487,38	2,263859	0,086311	-1275	12537,15
X_1	2,530514	1,846105	1,370731	0,242341	-2,5951	7,656124
X_2	1,857584	0,86908	2,137416	0,099376	-0,55537	4,270536
X_3	1,888654	1,105914	1,707777	0,162864	-1,18185	4,959163
X_4	-0,00115	1,317235	-0,00087	0,999348	-3,65838	3,656086
X_5	1,488754	1,065461	1,397286	0,234853	-1,46944	4,446949
X_6	2,670457	1,874105	1,424924	0,227303	-2,53289	7,873808

Булак: автордук эсептөөлөр.

Эконометрикалык моделдин таблицалык формасын сызыктуу түрдө берели:

$$Y = 5631.08 + 2.53 * X_1 + 1.85 * X_2 + 1.89 * X_3 - 0.0012 * X_4 + 1.49 * X_5 + 2.67 * X_6. \quad (4)$$

Коэффициенттердин мааниси төмөнкүчө чечмеленет:

– дан жана буурчак өсүмдүктөрүнүн 1 млн сомго көбөйүшү айыл чарба продукциясынын дүң өндүрүшүнүн орточо 2,531 млн сомго көбөйүшүнө алып келет;

– картошканын 1 миллион сомго көбөйүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын орточо 1.858 миллион сомго көбөйүшүнө алып келет;

– жашылчанын 1 млн сомго көбөйүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын орточо 1,889 млн сомго көбөйүшүнө алып келет;

– пахта чийки затынын 1 млн сомго көбөйүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын орточо 0,00115 млн сомго азайышына алып келет;

– мөмө-жемиш өндүрүүнүн 1 млн сомго көбөйүшү айыл чарбасынын дүң продукциясынын орточо 1,489 млн сомго көбөйүшүнө алып келет;

– башка өндүрүмдөрдүн 1 млн сомго көбөйүшү айыл чарба продукциясынын дүң өндүрүшүнүн орточо 2,67 млн сомго көбөйүшүнө алып келет.

$\beta_1=0.317$ максималдуу коэффициентинин негизинде айыл чарба продукциясынын дүң өндүрүшүнүн натыйжасына эгиндер жана буурчак өсүмдүктөрү фактору эң чоң таасир тийгизет деген жыйынтыкка келебиз .

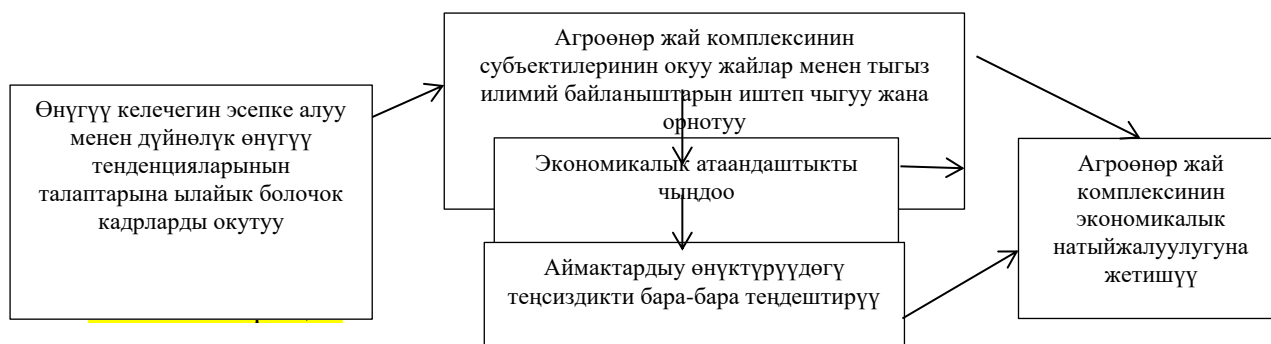
Жакыndoо катасы эсептелген жана иш жүзүндөгү маалыматтардын ортосунда жакшы шайкештик бар экендигин көрсөтөт: орточо четтөө 1,95%, б.а. мүнөздөмөлөрдүн ортосундагы байланыш тыгыз, регрессиялык моделде өзгөрмөлөр олуттуу, детерминация коэффициенти кыйла жогору $R^2 = 0,99$.

Мунун баары чогуу алганда, моделдин жалпысынан маанилүү жана иш жүзүндө колдонулушу мүмкүн экендигин ырастоого мүмкүндүк берет.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөлөр жалпы айыл чарба продукциясынын рентабелдүүлүгүнө карабастан, облустун айыл чарба ишканаларында тармактын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн резервдер бар экендигин тастыктайт.

3.1-сүрөттөн көрүнүп тургандай, өндүрүштүн жаңы ыкмаларына өтүү жаңы муунду айыл чарба продукциясын өндүрүүдө жаңы ыкмаларга үйрөтүүдөн башталууга тийиш. Окуу процессинде жогорку окуу жайлары менен тыгыз байланышта болуп, тажрыйбаны жана теориялык билгичтикти эске алуу менен жаңы субъектилерди түзүү зарыл. Агроөнөр жай комплексинин жаңыдан түзүлгөн субъектилери өз ара сергек атаандаштыкты түзөт жана илимий изилдөөлөрдүн акыркы жетишкендиктерин пайдалануу менен, айыл чарба продуктыларын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга жетишет.

Бул жерде өндүрүштүн органикалык ыкмасын колдонуу алдында орун алган тоскоолдуктарды белгилей кетүү керек. Кыргыз Республикасы бир катар эл аралык уюмдардын мүчөсү болгондуктан, бул аны белгилүү иш-аракеттерге милдеттендирет, мисалы, ЕАЭБ ичинде белгиленген жеткирүү чынжырынын алкагында гендик модификацияланган үрөндөн жана химиялык жер семирткичтерден дароо баш тартуу мүмкүн эмес. Анткени бул процесстин катышуучулары, өзгөчө дыйкандар үчүн пайда алып келбейт. Андыктан Жогорку Кеңеш да бул процеске таасир эткен жагдайларды эске алып, органикалык дыйканчылыкка каршы добуш берет. Демек, биздин көз карашыбыз боюнча, айыл чарбасына органикалык методдорду киргизүү ишин болочок адистерди даярдоо жана такшалмадан өтүү процессинен баштоо керек жана бара-бара бүткүл республикага, анын ичинде Ош облусуна жайылтуу зарыл. Изилдөө учурунда иштелип чыккан схема боюнча айыл чарба өндүрүшүнүн жаңы түрлөрүнө өтүүнүн алгоритми 3.1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

3.1-сүрөт. Агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында өндүрүштүн жаңы методдору. Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Статистикалык маалыматтардын жардамы аркылуу 2019-жылдан 2023-жылга чейин айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн өнүгүү динамикасын пайдалануу менен агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү жана натыйжалуулугун жогорулатууну изилдөөнүн жүрүшүндө 2035-жылга чейин агроөнөр жай комплексин андан ары өнүктүрүү болжолдонгон. Болжолдоо үчүн 2.8-таблицадагы 2019-жылдан 2023-жылга чейин агроөнөр жай комплексиндеги өндүрүш көлөмү боюнча статистикалык маалыматтар колдонулган.

1-таблица. Ош облусунда дан эгиндеринин түшүмдүүлүгү

Мезгил	Дан эгиндери ц/га У	Буудай ц/га Х1	Арпа ц/га Х2	Дан үчүн жүгөрү ц/га Х3	Күрүч с/га Х4
2013	31.8	22.6	16.4	63	30.8
2014	30.4	20.5	14.2	63.5	31

2015	33	21.3	16.6	64	30.7
2016	33.4	21.6	16.6	65.1	31.3
2017	33.3	21.5	16.7	66.2	32.2
2018	33.5	20.8	17	66.4	32.3
2019	34.6	20.9	18	67.4	31.7
2020	34.4	20.5	17.8	68.1	31.5
2021	33.9	19.1	15.9	69.8	31.7
2022	35.6	22	19.3	70.4	32.7
2023	35.8	20.3	17.2	74.6	34

Булак: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>

Факторлордун болжолдуу маанилери орточо абсолюттук өсүштү пайдалануу менен болжолдоо ыкмасын колдонуу менен алынышы мүмкүн:

$$x_{n+k} = x_n + k \cdot \bar{U},$$

бул жерде $\bar{U}$ орточо абсолюттук өсүш, ал төмөнкү формула менен эсептелет:

$$\bar{U} = \frac{x_n - x_1}{n - 1};$$

k – өткөрүү мезгили;

n – байкоолордун саны.

$$\bar{U}_1 = \frac{20,3 - 22,6}{11 - 1} = -0,23, \text{ Анда}$$

$X_{1,12} = 20,3 - 1 \cdot 0,23 =$	20.07
$X_{1,13} = 20,3 - 2 \cdot 0,23 =$	19.84
$X_{1,14} = 20,3 - 3 \cdot 0,23 =$	19.61
$X_{1,15} = 20,3 - 4 \cdot 0,23 =$	19.38
$X_{1,16} = 20,3 - 5 \cdot 0,23 =$	19.15
$X_{1,17} = 20,3 - 6 \cdot 0,23 =$	18.92
$X_{1,18} = 20,3 - 7 \cdot 0,23 =$	18.69
$X_{1,19} = 20,3 - 8 \cdot 0,23 =$	18.46
$X_{1,20} = 20,3 - 9 \cdot 0,23 =$	18.23
$X_{1,21} = 20,3 - 10 \cdot 0,23 =$	18
$X_{1,22} = 20,3 - 11 \cdot 0,23 =$	17.77
$X_{1,23} = 20,3 - 12 \cdot 0,23 =$	17.54

$$\bar{U}_2 = \frac{17,2 - 16,4}{11 - 1} = 0,08$$

$X_{2,12} = 17,2 + 1 \cdot 0,08 =$	17.28
$X_{2,13} = 17,2 + 2 \cdot 0,08 =$	17.36
$X_{2,14} = 17,2 + 3 \cdot 0,08 =$	17.44
$X_{2,15} = 17,2 + 4 \cdot 0,08 =$	17.52
$X_{2,16} = 17,2 + 5 \cdot 0,08 =$	17.6
$X_{2,17} = 17,2 + 6 \cdot 0,08 =$	17.68
$X_{2,18} = 17,2 + 7 \cdot 0,08 =$	17.76
$X_{2,19} = 17,2 + 8 \cdot 0,08 =$	17.84
$X_{2,20} = 17,2 + 9 \cdot 0,08 =$	17.92
$X_{2,21} = 17,2 + 10 \cdot 0,08 =$	18
$X_{2,22} = 17,2 + 11 \cdot 0,08 =$	18.08
$X_{2,23} = 17,2 + 12 \cdot 0,08 =$	18.16

$$\bar{U}_3 = \frac{74,6 - 63}{11 - 1} = 1,16$$

$X_{3,12} = 74,6 + 1 \cdot 1,16 =$	75,76
$X_{3,13} = 74,6 + 2 \cdot 1,16 =$	76,92
$X_{3,14} = 74,6 + 3 \cdot 1,16 =$	78,08
$X_{3,15} = 74,6 + 4 \cdot 1,16 =$	79,24
$X_{3,16} = 74,6 + 5 \cdot 1,16 =$	80,4
$X_{3,17} = 74,6 + 6 \cdot 1,16 =$	81,56
$X_{3,18} = 74,6 + 7 \cdot 1,16 =$	82,72
$X_{3,19} = 74,6 + 8 \cdot 1,16 =$	83,88
$X_{3,20} = 74,6 + 9 \cdot 1,16 =$	85,04
$X_{3,21} = 74,6 + 10 \cdot 1,16 =$	86,2
$X_{3,22} = 74,6 + 11 \cdot 1,16 =$	87,36
$X_{3,23} = 74,6 + 12 \cdot 1,16 =$	88,52

$$\bar{U}_4 = \frac{34 - 30,8}{11 - 1} = 0,32$$

$X_{4,12} = 34 + 1 \cdot 0,32 =$	34,32
$X_{4,13} = 34 + 2 \cdot 0,32 =$	34,64
$X_{4,14} = 34 + 3 \cdot 0,32 =$	34,96
$X_{4,15} = 34 + 4 \cdot 0,32 =$	35,28
$X_{4,16} = 34 + 5 \cdot 0,32 =$	35,6
$X_{4,17} = 34 + 6 \cdot 0,32 =$	35,92
$X_{4,18} = 34 + 7 \cdot 0,32 =$	36,24
$X_{4,19} = 34 + 8 \cdot 0,32 =$	36,56
$X_{4,20} = 34 + 9 \cdot 0,32 =$	36,88
$X_{4,21} = 34 + 10 \cdot 0,32 =$	37,2
$X_{4,22} = 34 + 11 \cdot 0,32 =$	37,52
$X_{4,23} = 34 + 12 \cdot 0,32 =$	37,84

2-таблица. Ош облусунун дан эгиндерине факторлордун таасири

Факторлор	Коэффиц иенттер	Стандарттык ката	t-статистика	P-мааниси	Төмөнкү 95%	Жогорку 95%
C	10,47011	6,26564	1,671036	0,145749	-4,86136	25,80158
X ₁	-0,20117	0,245265	-0,82023	0,443444	-0,80131	0,398969
X ₂	0,759974	0,166394	4,567327	0,003821	0,352824	1,167125
X ₃	0,228552	0,127002	1,799597	0,122021	-0,08221	0,539315
X ₄	-0,02542	0,338166	-0,07516	0,94253	-0,85288	0,802046

Булак: автордук эсептөөлөр.

4-таблицада алынган натыйжалардан бул үлгүдөгү x_i факторлорунун жана Y натыйжасынын ортосундагы байланыштын жакындыгын баалайлы: Көптүк корреляция коэффициентин R:

Орточо жакындоо катасы

$$A = \frac{\sum_{i=1}^n \left| \frac{\epsilon}{\bar{Y}} \right|}{n} \cdot 100\% = \frac{0.0804}{11} \cdot 100\% = 0.73\%$$

Апроксимациялык ката эсептелген жана иш жүзүндөгү маалыматтардын ортосунда норма чегинде жана шайкештикти көрсөтөт: орточо четтөө 0,73% б.а. мүнөздөмөлөрдүн ортосунда тыгыз байланыш бар.

Сунушталган регрессиялык моделде өзгөрмөлөр олуттуу, детерминация коэффициенти кыйла жогору, R² = 0,96, F-статистикалык мааниси күтүлгөн боюнча жогорку деңгээлде калган.

Талдоонун натыйжаларына таянып, жалпысынан модель өтө маанилүү жана колдонулушу мүмкүн деп айтууга болот.

Эконометрикалык моделдин таблицалык формасын сызыктуу түрдө берели:

$$Y = 10,4701 - 0,2012 * X_1 + 0,76 * X_2 + 0,2286 * X_3 - 0,02542 * X_4 \quad (1)$$

Моделдик параметрлердин экономикалык интерпретациясы:

-буудайдын 1 ц/га көбөйүшү дан эгиндеринин орточо 0,2 ц/га азайышына алып келет ;

-арпанын 1 ц/га көбөйүшү дан эгиндеринин орточо 0,76 ц/га көбөйүшүнө алып келет ;

-дан үчүн жүгөрүнүн 1 ц/га көбөйүшү дан эгиндеринин орточо 0,2286 ц/га көбөйүшүнө алып келет;

-күрүчтүн 1 ц/га көбөйүшү дан эгиндеринин орточо 0,0254 ц/га азайышына алып келет;

β₂=0.626 максималдуу коэффициентине таянып, дан эгиндеринин натыйжасына арпа фактору эң чоң таасирин тийгизет деген жыйынтыкка келебиз.

t = 12ден t = 18ге чейинки убакыт учуруна кылкандуу дан өсүмдүктөрүнүн чекиттик болжолдорун эсептеп көрөлү. Бул үчүн, факторлордун болжолдонгон маанилерин регрессиялык теңдемеге алмаштырабыз.

$$Y = 10,4701 - 0,2012 * X_1 + 0,76 * X_2 + 0,2286 * X_3 - 0,02542 * X_4.$$

$$Y_{\text{болжол}}(12) = 10,4701 - 0,2012 * 20,07 + 0,76 * 17,28 + 0,2286 * 75,76 - 0,02542 * 34,32 = 36,01$$

$$Y_{\text{болжол}}(13) = 10,4701 - 0,2012 * 19,84 + 0,76 * 17,36 + 0,2286 * 76,92 - 0,02542 * 34,64 = 36,38$$

$$Y_{\text{болжол}}(14) = 10,4701 - 0,2012 * 19,61 + 0,76 * 17,44 + 0,2286 * 78,08 - 0,02542 * 34,96 = 36,74$$

$$Y_{\text{болжол}}(15) = 10,4701 - 0,2012 * 19,38 + 0,76 * 17,52 + 0,2286 * 79,24 - 0,02542 * 35,28 = 37,1$$

$$Y_{\text{болжол}}(16) = 10,4701 - 0,2012 * 19,15 + 0,76 * 17,6 + 0,2286 * 80,4 - 0,02542 * 35,6 = 37,47$$

$$Y_{\text{болжол}}(17) = 10,4701 - 0,2012 * 18,92 + 0,76 * 17,68 + 0,2286 * 81,56 - 0,02542 * 35,92 = 37,83$$

$$Y_{\text{болжол}}(18) = 10,4701 - 0,2012 * 18,69 + 0,76 * 17,76 + 0,2286 * 82,72 - 0,02542 * 36,24 = 38,2$$

$$\begin{aligned}
Y_{\text{болжол}}(19) &= 10,4701 - 0,2012 \cdot 18,46 + 0,76 \cdot 17,84 + 0,2286 \cdot 83,88 - 0,02542 \cdot 36,56 = 38,56 \\
Y_{\text{болжол}}(20) &= 10,4701 - 0,2012 \cdot 18,23 + 0,76 \cdot 17,92 + 0,2286 \cdot 85,04 - 0,02542 \cdot 36,88 = 38,924 \\
Y_{\text{болжол}}(21) &= 10,4701 - 0,2012 \cdot 18 + 0,76 \cdot 18 + 0,2286 \cdot 86,2 - 0,02542 \cdot 37,2 = 39,288 \\
Y_{\text{болжол}}(22) &= 10,4701 - 0,2012 \cdot 17,77 + 0,76 \cdot 18,08 + 0,2286 \cdot 87,36 - 0,02542 \cdot 37,52 = 39,652 \\
Y_{\text{болжол}}(23) &= 10,4701 - 0,2012 \cdot 17,54 + 0,76 \cdot 18,16 + 0,2286 \cdot 88,52 - 0,02542 \cdot 37,84 = 40,016
\end{aligned}$$

Интервалдык болжолду алуу үчүн регрессия сызыгынан (U) четтөө аркылуу ишеним интервалдарын эсептейбиз:

$$U(l) = S_y \cdot t_\alpha \cdot \sqrt{V_{\text{болжол}}} = S_y \cdot t_\alpha \cdot \sqrt{X^T_{\text{болжол}} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{болжол}}},$$

Excel программасында орнотулган математикалык функцияларды колдонуп, матрицалар менен операцияларды аткара алабыз .

$$\begin{aligned}
X^T_{\text{болж},12} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},12} &= 0,70 & X^T_{\text{прогн},18} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},18} &= 2,34 \\
X^T_{\text{болж},13} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},13} &= 0,9 & X^T_{\text{прогн},19} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},19} &= 2,7 \\
X^T_{\text{прогн},14} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},14} &= 1,13 & X^T_{\text{прогн},20} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},20} &= 3,11 \\
X^T_{\text{болж},15} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},15} &= 1,39 & X^T_{\text{прогн},21} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},21} &= 3,5 \\
X^T_{\text{болж},16} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},16} &= 1,68 & X^T_{\text{прогн},22} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},22} &= 3,9 \\
X^T_{\text{болж},17} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},17} &= 1,99 & X^T_{\text{прогн},23} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прогн},23} &= 4,5
\end{aligned}$$

Иш жүзүндөгү маанилерден эсептелген маанилердин стандарттык четтөөсү:

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{0,1603} = 0,4$$

t коэффициентинин $t_{\alpha m} = 11 - 4 - 1 = 6$ эркиндик даражасы жана $\alpha = 0,05$ маанилик деңгээли 2,45 барабар.

$$\begin{aligned}
U(12) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 0,7^{1/2} = 0,82 & U(18) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 2,34^{1/2} = 1,49 \\
U(13) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 0,9^{1/2} = 0,93 & U(19) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 2,7^{1/2} = 1,61 \\
U(14) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 1,13^{1/2} = 1,04 & U(20) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 3,11^{1/2} = 1,72 \\
U(15) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 1,39^{1/2} = 1,15 & U(21) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 3,5^{1/2} = 1,84 \\
U(16) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 1,68^{1/2} = 1,27 & U(22) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 3,9^{1/2} = 1,95 \\
U(17) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 1,99^{1/2} = 1,38 & U(23) &= 0,4 \cdot 2,45 \cdot 4,5^{1/2} = 2,07 \\
Y_{\text{болжол}}(12) \pm U(12) &= 36,01 \pm 0,82 & Y_{\text{болжол}}(18) \pm U(18) &= 38,2 \pm 1,49 \\
Y_{\text{болжол}}(13) \pm U(13) &= 36,38 \pm 0,93 & Y_{\text{болжол}}(19) \pm U(19) &= 38,56 \pm 1,61 \\
Y_{\text{болжол}}(14) \pm U(14) &= 36,74 \pm 1,04 & Y_{\text{болжол}}(20) \pm U(20) &= 38,92 \pm 1,72 \\
Y_{\text{болжол}}(15) \pm U(15) &= 37,1 \pm 1,15 & Y_{\text{болжол}}(21) \pm U(21) &= 39,28 \pm 1,84 \\
Y_{\text{болжол}}(16) \pm U(16) &= 37,4 \pm 1,27 & Y_{\text{болжол}}(22) \pm U(22) &= 39,65 \pm 1,95 \\
Y_{\text{болжол}}(17) \pm U(17) &= 37,8 \pm 1,38 & Y_{\text{болжол}}(23) \pm U(23) &= 40,02 \pm 2,07
\end{aligned}$$

Эсептөөнүн жыйынтыгын таблица түрүндө беребиз.

3-таблица. – Ош облусунда дан эгиндерин өнүктүрүүнүн болжолу

Мезгил	Чектик болжол	Жогорку чек	Төмөнкү чек
2024 болжол	36,01	36,83	35,1
2025 болжол	36,38	37,30	35,4
2026 болжол	36,74	37,78	35,6
2027 болжол	37,1	38,26	35,9
2028 болжол	37,47	38,73	36,1
2029 болжол	37,83	39,21	36,4
2030 болжол	38,2	39,69	36,6
2031 болжол	38,56	40,17	36,94
2032 болжол	38,92	40,64	37,19
2033 болжол	39,28	41,12	37,43

2024 болжол	39,65	41,60	37,69
2025 болжол	40,02	42,09	37,94

Булак: автордук эсептөөлөр.

3-таблицага ылайык, болжолдонгон мезгилде (2024–2035-ж.) дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүнүн өсүшү байкалган.

2024-жылдан 2035-жылга чейинки мезгилде дандын түшүмүнүн болжолдонгон көлөмүн колдонуу менен жыйынтыктоочу регрессиялык моделдин негизинде жыйынтыктоочу көрсөткүчтөрдүн болжолдуу маанилерин түзүүгө болот.

Ошентип, бул эмгекте белгиленген ар кандай болжолдоо варианттарын түзүү этаптары изилдөө логикасын эске алуу менен иштелип чыккан өз ара байланыштуу экономикалык жана математикалык моделдердин системасын билдирет.

Демек, сунушталып жаткан болжолдоо алгоритмин ишке ашыруу айыл чарба секторун өнүктүрүүнүн эң оптималдуу траекториясын аныктоого мүмкүндүк берет деп айтууга болот.

КОРУТУНДУЛАР ЖАНА СУНУШТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкүдөй корутундулар жана сунуштар кабыл алынды:

Корутундулар:

1. Агроөнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугунун экономикалык маңызы өндүрүш процессинде алынган натыйжаны жана ага жетүү үчүн эмгекке кеткен чыгымдарды салыштыруу жолу менен өлчөнгөн нарктын ар бир бирдиги үчүн натыйжанын олуттуу өсүшүнө жетишүү болуп саналат. Натыйжалуулукту жогорулатуунун уюштуруу-чарбалык механизминин негизги милдети болуп заманбап экономикалык шарттарга жана уюмду башкаруунун жалпы системасына органикалык түрдө шайкеш келген өндүрүштү өнүктүрүүнүн оптималдуу стратегиясын тандап алуу жана ишке ашыруу эсептелет. Диссертацияда айыл чарба ишканаларынын натыйжалуулугунун бурулуш деңгээлин аныктоонун илимий негизделген методологиясы иштелип чыккан, аны колдонуу айыл чарба уюмунун ишиндеги бурулуш, чечүүнү талап кылган кубулуштарды, б.а., ишкананын банкрот деп жарыяланышынын деңгээлин аныктоого мүмкүндүк берет, бул аркылуу алардын туруктуу финансылык абалын камсыз кылат.

2. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, экономиканын агрардык секторундагы системалуу кризистин натыйжасында тармактар аралык мамилелерде тендешсиздик күчөгөн. Диссертацияда теориялык изилдөөлөрдүн жана фактылык маалыматтарды талдоонун негизинде аймактын агрардык секторунун төлөөгө жөндөмсүздүгүнүн деңгээлин төмөндөтүү боюнча айыл аймагын иш менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө, социалдык инфраструктураны сактоого, банкроттук иш-чараларды жүргүзүү учурунда уюмдардын активдерин сактоого, жер мамилелерин эсепке алуунун механизмин иштеп чыгууга, айыл чарба уюмдарынын өндүрүштүк бүтүндүгүн максималдуу сактоого багытталган аймактык максаттуу программа сунушталды.

3. Ишкананын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу стратегиясын тандоо көптөгөн факторлордон көз каранды, алардын бардыгы чечимдерди кабыл алууда эске алынат жана ишкананын стратегиялык жана тактикалык пландарында турган конкреттүү милдеттер менен аныкталат. Ушуга байланыштуу кирешенин максималдуу өсүшү менен уюмду өнүктүрүүнүн оптималдуу багытын тандоо үчүн конкреттүү ишкананын материалдарында сыналган пайданы түзүүнүн параметрдик моделине негизделген методологияны колдонуу сунушталды.

4. Айыл чарба уюмун натыйжалуу өнүктүрүү стратегиясын тандоодо аналитикалык иштердин жогорку сапаты аны ийгиликтүү ишке ашыруунун шарттарынын бири болуп саналат. Айыл чарба уюмдарынын ишинин натыйжалуулугун аныктоонун колдо болгон инструменттери методдорду колдонууга, көрсөткүчтөрдүн тутумуна жана аларды чечмелөөгө бирдиктүү мамилени камсыз кылбайт, ошондуктан диссертацияда аймактардын рейтинг

боюнча экономикалык натыйжалуулуктун деңгээлин көрсөткөн автордук методология иштелип чыкты.

Кыргыз Республикасынын көпчүлүк аймактарынан айырмаланып, Ош облусунун айыл чарбасынын абалы канааттандырылгы деген жалпы тыянак чыгарылды. Анткени, терс факторлордун болгондугуна карабастан, Ош облусунун агрардык секторунун экономикасында интенсивдүү технологияларды киргизүү менен айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүн көбөйтүү, инвестициялык жигердүүлүктү жогорулатуу, ишкердик жана ички ишкердик иш-аракеттерди өнүктүрүү өндүү оң тенденциялар басымдуулук кылат, анын натыйжасында агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатууга карай туруктуу тенденция байкалат.

5. Айыл чарба өндүрүшүн интеграциялоо экономиканын агрардык секторун өнүктүрүүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат. Азыркы учурда ири айыл чарба уюмдары натыйжалуураак, ошондуктан айыл чарба жерлеринин 8,1% жана агроөнөр жай комплексинде эмгектенгендердин жалпы санынын 8,5% камтуу менен, алар бардык айыл чарба уюмдарынын продукциясынын 20 % *ин өндүрөт, рентабелдүүлүк жалпы* айыл чарбасында орточо 12,5% болсо, ири айыл чарбаларда *17,6% түзөт*. Ал эми 1 гектар айыл чарба жерлерине түшүүчү киреше башка айыл чарба уюмдарына салыштырмалуу 1,51 эсеге, 1 кызматкерге салыштырмалуу 1,43 эсеге жогору. Ошондуктан айыл чарба ишканаларын уюштуруунун келечектүү формаларынын бири айыл чарба өндүрүшүн ирилештирүү болуп саналат, анткени ресурстардын жетишсиздигинин шартында агроөнөр жай бирикмелеринде гана синергетикалык натыйжага жетишүүгө болот, бул кошумча каражаттарды алуунун эсебинен айыл чарба өндүрүшүн оптималдаштырууга мүмкүндүк берет. Бул, акырында, өндүрүлгөн продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат жана ошого жараша аларды айыл чарбанын баштапкы продуктыларына карата кирешелүү кылат.

6. Агроөнөр жай түзүлүштөрүнүн экономикалык натыйжалуулугунун критерийлери жана көрсөткүчтөрү иштелип чыкты, узак мөөнөттө натыйжалуулукту жогорулатуунун келечектүү багыттары сунуш кылынды. Бул агрардык сектордун ишинин натыйжаларына дагы так баа берүүгө жана экономиканы өзгөртүп жаткан шартта тармакты андан ары өнүктүрүүнүн стратегияларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Сунуштар:

1. Өткөөл экономикада айыл чарба уюмунун натыйжалуулугун моделдөө жана айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлорду аныктоо өзгөчө мааниге ээ.

Демек, негизги милдет — айыл чарба ишканаларынын финансы-чарбалык иши тууралуу отчеттордун маалыматтарын туура талдоо гана эмес, ошондой эле тандалган талдоо объектисине карата экономикалык көрсөткүчтөрдүн ар түрдүү системаларын билгичтик менен пайдалануу, зарыл баштапкы маалыматты туура издөө, ошондой эле аны системалаштыруу жана иштеп чыгуу болуп саналат.

2. Түзүмдүк кайра куруу өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуунун жана айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү ишканалар үчүн атаандаштык артыкчылыктарды түзүүнүн негизги инструменттеринин бири болуп эсептелет. Түзүмдүк кайра куруунун ийгилиги чарба жүргүзүүчү субъектинин ишинин бардык чөйрөлөрүндө зарыл болгон реформалар канчалык туура эсептелгенине жана ишке ашырылганына көз каранды. Мында биринчи кезекте ишканаланын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн талдап чыгуу жана реструктуризациялоо милдеттерин ырааттуу ишке ашыруунун алгоритмин иштеп чыгуу зарыл, анын чечилишин атаандаштыктын жогорулашынын шарттарында өндүрүштү калыбына келтирүүгө багытоо керек.

3. Иштин жүрүшүндө айыл чарба экономикасынын чыңалган шарттарында ишканаларды башкарууда стратегиялык жана антикризистик кайра куруу концепциялары каралды; алардын объективдүү өбөлгөлөрү жана агроөнөр жай комплексинин чарбалык субъектилерин кайра иштетүүдөгү өзгөчөлүктөрү такталды жана системалаштырылды; айыл чарба ишканаларын башкарууда стратегиялык жана антикризистик кайра куруунун потенциалы изилденди.

Түзүмдүк кайра куруу процесстерин башкаруу агроөнөр жай комплексинин абалын жана өнүгүшүн илимий жактан негизделген талдоону талап кылат. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө биз Ош облусунун агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүү ишканаларындагы иш жүзүндөгү абалдын аналитикалык жалпылоосун бердик. Агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү ишканаларынын учурдагы абалын жана өнүгүү тенденцияларын талдоодо биз аларды өнүктүрүүгө тоскоол болгон факторлорду (финансылык ресурстардын жетишсиздиги; негизги өндүрүштүк фонддордун физикалык жана моралдык өтө эскириши жана аны жаңылоо деңгээлинин төмөндүгү; рыноктук ой жүгүрткөн квалификациялуу кадрлардын, ошондой эле жетекчилердин жетишсиздиги; өндүрүштү автоматташтыруунун өсүш темпинин жетишсиздиги) аныктап, системалаштырдык. Терс факторлорду четтетүүнүн эң натыйжалуу куралы болуп өндүрүштүк базаны модернизациялоого, инвестициялык жагымдуулукту түзүүгө, оптималдуу кадрдык структураны түзүүгө, өндүрүштү механикалаштыруу жана автоматташтыруу аркылуу продукциянын эмгек сыйымдуулугун төмөндөтүүгө, илимий потенциалды жогорулатууга багытталган түзүмдүк кайра куруу жана инновациялык ишмердүүлүк эсептелет. Мына ушулардын бардыгы республиканын агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү ишканаларын кайра куруунун социалдык-техникалык жана экономикалык өбөлгөлөрү катары бул факторлорду кароону талап кылат.

4. Диссертациялык иште талдоо жүргүзүүнүн конкреттүү бир ыкмасынын алкагында түзүмдүк кайра куруу маселелерин чечүү ишкананын жана анын тышкы чөйрөсүнүн толук ачык-айкын абалын аныктоого мүмкүн эместиги негизделет. Ушуга байланыштуу чарба жүргүзүүчү субъектини түзүмдүк кайра куруу боюнча акыркы башкаруу чечими кабыл алынганга чейин методдордун комплексин колдонуу максатка ылайыктуу экендиги негиздүү. Алардын арасында ишкананы изилдөөнүн ар кандай методдору, атап айтканда, уюштуруучулук жана башкаруучулук талдоо, финансылык-экономикалык талдоо, өндүрүштүк-чарбалык иштин техникалык-экономикалык анализи, адам ресурстарын талдоо, бизнести баалоо сунушталат. Түзүмдүк кайра курууну уюштуруунун жана жүргүзүүнүн кыйынчылыктары чарба жүргүзүүчү субъектини өнүктүрүүнүн натыйжалуу стратегиясын тандап алуу же түзүмдүк кайра куруунун конкреттүү планын иштеп чыгуу зарылчылыгында эмес, тескерисинче, кайра түзүү процессинин ар кандай субъектилеринин бири-биринен айырмаланган кызыкчылыктарын шайкеш келтирүүдө экендиги аныкталган. Ошону менен бирге биз рыноктук шарттарда түзүмдүк кайра куруунун негизги субъектилери болуп ишкананын ээлери, акционерлердин чогулушуна катышуучулар, насыя берүүчүлөр жана мамлекеттик органдар санала тургандыгынан эске алабыз.

5. Агроөнөр жай комплексинин финансы-экономикалык жана социалдык натыйжалуулугуна жетүү үчүн пландаштырылган финансылык, экономикалык жана социалдык натыйжаларды тең салмактуулук абалына келтирүүгө таасир этүүчү агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнү башкаруунун ресурстук, технологиялык, геосаясий жана табигый өзгөчөлүктөрү жана натыйжалуулугу системалаштырылган жана талдоого алынган. Стратегиялык кайра куруунун контекстинде стратегиялык ишкананы башкаруунун теориялык жана методологиялык негиздери көрсөтүлгөн. Диссертацияда кайра куруунун зарылдыгына өз убагында баа берүүдөн, сапаттуу долбоорлоодон баштап, айыл чарба ишканаларын түзүмдүк кайра куруу долбоорлорун натыйжалуу ишке ашырууга чейинки комплекстүү кайра куруу механизминин этаптары каралат. Тандалган элементтердин негизинде агроөнөр жай комплексинин ишканасын түзүмдүк кайра куруу процессинин алгоритми иштелип чыккан, ал белгиленген принциптерди сактоо жана коргоо каражаттарын пайдалануу менен чарба жүргүзүүчү субъектини түзүмдүк кайра курууда ишке ашырылуучу функциялардын жыйындысы болуп саналат. Мына ушулардын бардыгы анын айрым курамдык элементтеринен түзүлгөн кайра куруунун механизми системалуу натыйжага жетишүүгө шарт түзөт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди. Бул анын бардык компоненттеринин бири-бири менен байланышкандыгын, өз ара макулдашылганын жана түзүмдүк кайра куруу

максатына жетүүгө багытталгандыгын, чарба жүргүзүүчү субъектинин туруктуу өнүгүүгө жигердүү умтулуусу менен айкалышкандыгын көрсөтүп турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мадмаров М.М. Кыргызстандын калкын социалдык камсыздоону өнүктүрүү көйгөйлөрү [Текст] / М.М.Мадмаров // Экономика илимдеринин суроолору: ООО басмаканасы, 2016 . - №3 . - 48-50 б .
2. Мадмаров М.М. Агроөнөр жай комплексине квалификациялуу инвестициялардын принциптери жана белгилери [Текст] / М.М.Мадмаров, М.У. Турдуматов // ОшМУ Жарчысы . - Ош, 2016 . - №3 . - 80-84-бб .
3. Мадмаров М.М. Кыргызстандын түштүк аймактарынын социалдык-экономикалык абалы жана калктын миграциясы [Текст] / М.М.Мадмаров, М.У. Турдуматов, М.Б. Убайдуллаев // ОшМУнун жарчысы . - Ош, 2016 . - №3 . - 242-244-бб .
4. Мадмаров М.М. Кыргызстандын агрардык секторун мамлекеттик жөнгө салуу көйгөйлөрү [Текст] // Гуманитардык жана табигый илимдердин актуалдуу көйгөйлөрү . - Москва, 2017 . - №3 . - 118-121 б .
5. Мадмаров М.М. Агроөнөр жай комплексинин тышкы байланыштарын өнүктүрүү жана экономикалык коопсуздук маселелери [Текст] / М.М.Мадмаров, Э.Ж.Бекиева //Россия мамлекеттик социалдык университетинин Ош шаарындагы филиалынын жарчысы . - Ош, 2020 . - № 2. - 30-33 б .
6. Мадмаров М.М. Тышкы экономикалык байланыштарды башкарууну өркүндөтүү жана агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуу көйгөйлөрү [Текст] / М.М.Мадмаров, У.Ж. Эргешбаев, А. Жээнтаева // РМСУ филиалынын жарчысы . - Ош, 2021 . - № 2.
7. Мадмаров М.М. Айыл чарба продукциясын кайра иштетүү өнөр жайынын натыйжалуулугун жогорулатуу жана Кыргызстандын экономикалык коопсуздугун камсыздоо маселелери [Текст] / М.М.Мадмаров, У.Ж.. Эргешбаев, Э.Ж.Бекиева // РМСУ филиалынын жарчысы . - Ош, 2021 . - № 2. (24).
8. Мадмаров М.М. Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү көйгөйлөрү [Текст] / М.М.Мадмаров // Экономикалык илимдердин суроолору, Москва, 2021 . - № 5 (111).
9. Мадмаров М.М. Кыргызстандын агроөнөр жай комплексин башкаруунун жаңы структурасын түзүү маселелери [Текст] / М.М.Мадмаров//Экономикалык илимдердин суроолору, Москва, 2021 . - № 1 (107).
10. Мадмаров М.М. Кыргызстандагы жайыттарды натыйжалуу пайдалануудагы көйгөйлөрдүн айрым аспектиери жана жолдору [Текст] / М.М.Мадмаров, М.У. Турдуматов, М.Б. Убайдуллаев // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы. - Бишкек, 2023 . - № 1. - 91-98 б .

Мадмаров Мидин Маматовичтин 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидатты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Агроөнөржай ишканаларынын натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору (Ош облусунун мисалында)” деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: АӨК, агроөнөр жай өндүрүшүнүн натыйжалуулугу, агрардык сектор, агрардык бизнес, органикалык продукция, башкаруу механизмдери, айыл чарба продукциясын кайра иштетүү.

Изилдөөнүн объектиси болуп менчиктин жана чарбанын ар кандай формаларындагы айыл чарба ишканалары, Кыргыз Республикасынын агроөнөр жай комплексинин баштапкы кайра иштетүү ишканалары жана тейлөөчү ишканалары саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп кайра иштетүү өнөр жайы менен айыл чарба өндүрүшүнүн ортосунда экономикалык мамилелерди түзүү менен байланышкан агроөнөр жай комплексинде башкаруунун рыноктук механизмдин теориялык, экономикалык жана уюштуруу маселелери саналат.

Изилдөө методдору: салыштыруу ыкмалары, системалык талдоо, логикалык ыкма, эксперттик баалоо ыкмасы, корреляциялык ыкма жана башкалар.

Иштин илимий жаңылыгы агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жогорулатуу жана айыл чарба азыктарын өндүрүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз чагылдырган теориялык жана эмпирикалык материалдарды жалпылоо болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси. Диссертацияда трансформациялык экономикада агроөнөр жай комплексинин продукциясын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн мамлекеттин ролун күчөтүү зарылчылыгынын теориялык-методологиялык негиздери ачылган. Илимий жоболор жана сунуштар АӨК рыногунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу маселелерин кыйла жогорку илимий-практикалык деңгээлде чечүүгө мүмкүндүк берет жана республиканын агрардык саясатын андан ары иштеп чыгуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн практикалык мааниси өзгөрүп жаткан экономиканын шартында, анын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу, АӨК азыктарын өндүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун негиздөө болуп саналат.

Колдонуу даражасы. Изденүүчү тарабынан иштелип чыккан практикалык сунуштар айыл чарба ишканаларынын ишинин практикасына киргизилген. Айрым натыйжалар Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүктүрүү жана соода министрлигинин алдындагы Экономикалык стратегиялар борбору тарабынан ишке ашырылган "Кыргыз Республикасынын узак мөөнөттүү экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн болжолу", "Кыргыз Республикасында туруктуу азык-түлүк рыногун түзүү көйгөйлөрү" темаларында ИИИ аткарууда пайдаланылды. Изилдөөнүн натыйжалары, ошондой эле өлкөнүн жогорку окуу жайларында экономикалык сабактарды окутууда колдонулат.

Колдонуу чөйрөсү: АӨК ишканалары, айыл чарба кооперативдери, жогорку окуу жайларында "Кыргызстандын экономикасы", "Агрардык экономика", "Ишкердиктин негиздери", "Маркетинг" ж. б. дисциплиналар боюнча сабактарды өткөрүүдө колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

по диссертации Мадмарова Мидина Маматовича на тему: «Пути повышения эффективности предприятий АПК (на примере Ошской области)», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05.– Экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: АПК, эффективность агропромышленного производства, аграрный сектор, аграрный бизнес, органическая продукция, механизмы управления, переработка сельскохозяйственной продукции.

Объектом исследования являются сельскохозяйственные предприятия различных форм собственности и хозяйствования, предприятия первичной переработки и обслуживающие предприятия АПК Кыргызской Республики.

Предметом исследования является комплекс теоретических, экономических и организационных проблем рыночного механизма хозяйствования в АПК, связанных с формированием хозяйственных отношений сельскохозяйственного производства, с перерабатывающей промышленностью.

Методы исследования: методы сравнения, сопоставления, системный анализ, логический метод, метод экспертных оценок, корреляционный и др.

Научная новизна работы заключается в попытке обобщения огромного теоретического и эмпирического материала, отражающего повышение эффективности и обеспечение конкурентоспособности производства продукции АПК.

Научно-практическая значимость исследования. В диссертации раскрыты теоретико-методологические основы необходимости усиления роли государства для повышения эффективности производства продукции АПК в трансформирующейся экономике. Научные положения и рекомендации позволяют на более высоком научно-практическом уровне решать задачи повышения эффективности и конкурентоспособности рынка АПК и могут быть использованы для дальнейшей разработки аграрной политики республики.

Практическая значимость исследования заключается в обосновании путей повышения эффективности производства продукции АПК, в выработке стратегии его развития в условиях трансформирующейся экономики.

Степень использования. Разработанные автором предложения и практические рекомендации внедрены в практику хозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий АПК. Отдельные результаты были использованы при выполнении НИР по темам: «Прогноз долгосрочного экономического и социального развития Кыргызской Республики», «Проблемы формирования устойчивого продовольственного рынка в Кыргызской Республике», осуществленным Центром экономических стратегий при Министерстве экономического развития и торговли Кыргызской Республики. Результаты исследования используются также при чтении лекций по экономическим дисциплинам в вузах страны.

Область применения: предприятия АПК, сельхозкооперативы, высшие учебные заведения при проведении занятий по дисциплинам «Экономика Кыргызстана», «Аграрная экономика», «Основы предпринимательства», «Маркетинг» и др..

SUMMARY

of the dissertation of Madmarov Midin Mamatovich on the topic: "Ways to improve the efficiency of agricultural enterprises (on the example of the Osh region)", submitted for the degree of Candidate of Economic Sciences in the specialty 08.00.05.–Economics and management of the national economy

Keywords: agro-industrial complex, efficiency of agro-industrial production, agricultural sector, agricultural business, organic products, management mechanisms, processing of agricultural products.

The object of the study is agricultural enterprises of various forms of ownership and management, primary processing enterprises and service enterprises of the agro-industrial complex of the Kyrgyz Republic.

The subject of the study is a set of theoretical, economic and organizational problems of the market mechanism of management in the agro-industrial complex related to the formation of economic relations between agricultural production and the processing industry.

Research methods: methods of comparison, comparison, system analysis, logical method, method of expert assessments, correlation, etc.

The scientific novelty of the work consists in an attempt to generalize a huge theoretical and empirical material reflecting the increase in efficiency and ensuring the competitiveness of agricultural production.

Scientific and practical significance of the research. The thesis reveals the theoretical and methodological foundations of the need to strengthen the role of the state to increase the efficiency of agricultural production in a transforming economy. Scientific provisions and recommendations make it possible to solve the tasks of increasing the efficiency and competitiveness of the agro-industrial complex market at a higher scientific and practical level and can be used for further development of the agrarian policy of the republic.

The practical significance of the research lies in substantiating ways to increase the efficiency of agricultural production, in developing a strategy for its development in a transforming economy.

The degree of use. The proposals and practical recommendations developed by the author have been introduced into the practice of economic activity of agricultural enterprises of the agro-industrial complex. Some of the results were used in research on the following topics: "Forecast of long-term economic and social development of the Kyrgyz Republic", "Problems of formation of a sustainable food market in the Kyrgyz Republic", carried out by the Center for Economic Strategies under the Ministry of Economic Development and Trade of the Kyrgyz Republic. The results of the study are also used in lectures on economic disciplines at universities in the country.

Scope of application: agricultural enterprises, agricultural cooperatives, higher educational institutions when conducting classes in the disciplines "Economy of Kyrgyzstan", "Agricultural economics", "Fundamentals of entrepreneurship", "Marketing", etc..